

УДК 930:904:908(477.46)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-16-40

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович,
доктор історичних наук, професор
кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: anicid2012@ukr.net

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТРАХТЕМИРОВА В АРЕАЛІ ПАМ'ЯТОК ЧЕРКАЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті, на основі аналізу наявної літератури, звернуто увагу на історію вивчення вченими унікальної пам'ятки – Трахтемирова і трахтемирівської землі в контексті локалізації її у ареалі Черкащини. Окреслено набутий доробок з цього питання та намічені перспективи його подальшого дослідження.

Ключові слова: Трахтемирів, трахтемирівська земля, Зарубинецький монастир, трахтемирівське городище, літописні повідомлення, заповідна територія, публікації дослідників, історична думка, спрямованість історіографії, трахтемирівська легенда, достовірність звісток, давня, середньовічна, нова, дореволюційна, радянська і сучасна історіографії.

Постановка проблеми. Джерела вивчення цього питання сягають середньовічної, нової, дореволюційної, радянської й сучасної історіографії, що засвідчує хоч й нерівномірну, і все ж зацікавленість дослідників, у межах власної історичної свідомості, історією Трахтемирівської землі, як щось легендарне й реальне. Нажаль, в кінці 1920-х рр. і до кінця 1980-х рр. у специфічних умовах радянської монометодології, коли відбулася мутація історичної пам'яті, хоча, наприклад археологічні напрацювання могли б дати імпульс для подальших наукових досліджень істориків в Україні. Утім, цій проблемі не приділялося належної уваги. Із здобуттям незалежності України у 1991 році, ця ж тенденція частково продовжилася. Маємо лише окремі публікації. Хоча вже у нових умовах, з позиції використання сучасних методологічних надбань, існує можливість підготовки історично правдивих праць. Виходячи із зазначеного, варто лише початково, оглядово дізнатися, якій є стан вивчення цього питання, яку увагу приділяють сучасні українські дослідники його опрацюванню. Існує також спокуса окреслити перспективи поглибленого вивчення цієї теми вже у сучасному історичному, джерелознавчому та історіографічному контекстах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена тема не стала предметом окремого дослідження. Побіжно до неї зверталися В. Петрашенко і Є. Максимов – автори книги «Трахтемирів. Подорож у давнину» [1]. У контексті використання окремих праць, звернулися до коротенької їх характеристики. Значно більшу увагу цьому питанню присвятив М. Жарких у монографії «Терехтемирів», яку пронизує критична спрямованість до дійсної, легендарної історії, а також попередньої історіографії [2].

Виклад основного матеріалу. Не претендуючи на евристичну вартість запропонованої розвідки зазначимо, що історико-культурна спадщина Черкащини має особливе значення для Української держави. Це доленосні події вітчизняної історії, пов'язані із зародженням козацтва, козацькими і селянськими повстаннями, національно-визвольною війною проти польської шляхти, Коліївщиною, діяльністю геніального полководця Богдана Хмельницького, мислителя та поета Тараса Шевченка. Тобто, культурна спадщина Черкаської області є невід'ємною частиною національного культурного надбання, а її збереження і охорона мають важливе, всенациональне значення. Це оцінила українська влада, запровадивши першу Державну програму «Золота підкова

Черкащини» (на 2006–2009 рр.) з метою збереження та використання культурної спадщини краю. У ній увага приділялася чотирьох основним масивам культурної спадщини Черкаської області.

Перший масив – шевченківська спадщина; місця, ідентифіковані з народженням, життям та творчою діяльністю поета (м. Канів: Шевченківський національний заповідник (могила Т. Г. Шевченка та музей), Успенський собор, Канівський історичний музей) та Звенигородщина).

Другий масив сягає культурної спадщини Чигирин – Суботів – Холодний Яр, пов'язаній з життям та державотворчою діяльністю Богдана Хмельницького (Чигиринщина), визвольними змаганнями українського народу 1917–1921 рр. та Холодноярською республікою. Тут збережені та відтворені визначні об'єкти культурної спадщини: відбудовано бастион Дорошенка (частина Чигиринської фортеці); відтворена церква Святих Петра і Павла; упорядковані та реставровані пам'ятки історії у Суборові (Еллінська церква, Три криниці); об'явлено ділянку навколо пам'ятки природи та історії – дуба Максима Залізняка (вік якого нараховує тисячу років), поліпшено його стан (урочище Холодний Яр); створено етнографічно-туристичний комплекс «козацький хутір» (с. Спецівка); відкрито постійну експозицію музею Богдана Хмельницького.

Відбулася реконструкція гетьманської резиденції Богдана Хмельницького, створюються нові музеї у м. Чигирин (краєзнавчий, декоративно-прикладного мистецтва, історії Чигиринської фортеці), с. Суботів (Музей дитини) і с. Стецівка (млинарства), готельний комплекс «Посольська вулиця». Історичні пам'ятки: Мотронинське городище скіфського часу в Холодному Яру (кін. VII – перша пол. V тисячоліття до н.е.), поселення доби неоліту та енеоліту Молухів Бугор (друга пол. V – перша чверть III тисячоліття до н.е.) і поселення ямної культури Десятини (III тисячоліття до н.е.) в заплаві Тясмину поблизу села Новоселиця, Суботівське городище чорноліської культури (IX – VII ст. до н.е.), замчиці Богдана Хмельницького із залишками кам'яної вежі в Суботові (середина XVII ст.), а також Чигиринська фортеця, козацький цвинтар, кам'яні фундаменти церкви Петра і Павла та будинків у нижньому місті (XVII – XVIII ст.), музей археології історико-культурного заповідника «Чигирин» та ін. визначні місця.

Третій масив – археологічна спадщина області, пов'язана з трипільською та іншими давніми культурами (зарубинецька, ямна, черняхівська, білогородська). Як зазначає О. Зараховський археологічна спадщина Черкаської області багата та різноманітна. У краї нараховується 9266 об'єктів історико-культурної спадщини, 7169 з яких – пам'ятки археології, тобто 77% [3, 39]. За даними Археологічної інспекції управління культури і туризму Черкаської обласної державної адміністрації зареєстровано 3326 археологічних пам'яток, які із внутрішньо комплексним підрахунком складають 8833 археологічних об'єктів. Серед них відомі такі види пам'яток: 7203 – кургани, 1259 – поселення, 137 – городища, 50 – ґрунтові могильники, 180 – інші пам'ятки (печери, підземні ходи, льохи, вали, святилища, замчища, майдани, зольники, скарби та ін.). Зокрема кургани належать до епохи міді-бронзи (III – II тис. до н.е.) та скіфського часу (VII–IV ст. до н.е.). Поселення відносяться до багатьох історичних періодів: палеоліт – 4, мезоліт – 6, неоліт – 11, енеоліт – 251, епоха бронзи – 154, ранньозалізний вік – 188, зарубинецька культура – 54, черняхівська культура – 255, раннє середньовіччя – 58, період Київської Русі та Литовської доби – 42, доба пізнього середньовіччя – 43, багатощарові – 123, не визначені – 50. Городища відносяться до: епохи бронзи – 2, чорноліської культури – 14, скіфського часу – 18, зарубинецької культури – 5, ранньослов'янське – 1, періоду Київської Русі – 36, козацької доби – 43, багатощарові – 5, не визначені – 13.

Серед ґрунтових могильників відомі такі: пізній палеоліт – 1 поховання, епоха бронзи – 6, ранньозалізний вік – 3; зарубинецька культура – 5, черняхівська культура – 17, ранньослов'янський час – 1; давньоруський період – 7, литовська доба – 2, пізнє середньовіччя – 8. 28 пам'яток занесені до Державного реєстру пам'яток національного значення: стоянка первісних мисливців на мамонтів в с. Межиріч Канівського

району, трипільські поселення Веселий Кут та Майданецьке в Тальнівському районі, Суботівське городище білогрудівської та чорноліської культури, Жаботинське і Мотронинське городища скіфського часу в Кам'янському та Чигиринському районах, поселення ранніх слов'ян поблизу села Монастирок Канівського району, Княжа гора – давньоруське місто Родень поблизу Канева, багат шарове поселення «Пилипенкова Гора», залишки літописного міста Заруба поблизу с. Трахтемирів та інші. З 4392 відомих трипільських поселень 2042 знаходяться на території дев'ятнадцяти областей України.

У Черкаській області відомо 278 пам'яток трипільського періоду. З двадцяти чотирьох найбільших трипільських поселень періоду розквіту даної культури вісімнадцять знаходяться в межах Тальнівського, Уманського та Звенигородського районів Черкаської області [4, 170].

Артикулюємо увагу на тому, що Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (створений у липні 2003 р.) охоплює 11 трипільських поселень на території Тальнівського, Уманського, Звенигородського районів, серед яких найбільші за площами поселення у тогочасному світі: «Тальянки» – 450 га, «Чичиркозівка» – 300 га, «Майданецьке» – 270 га, «Доброводи» – 250 га. Поселення-гіганти трипільської культури: Тальянки, Майданецьке, Веселий Кут, Онопрієва, Глибочок, Піщана (Тальнівського району), Доброводи, Косенівка, Аполянка (Уманського), Чичиркозівка, Вільховець (Звенигородського районів). Лише поселення «Тальянки» одно з найбільшим у світі належить до періоду раннього землеробства. Воно нараховувало майже 3000 будівель й існувало в 30–29 ст. до нашої ери.

У четвертий блок входить культурна спадщина, пов'язана з іншими важливими подіями, пам'ятками, персоналіями: батьківщина І. М. Піддубного (с. Красенівка), М. П. Старицького (с. Кліщинці); місця, пов'язані з життям та діяльністю графа М. С. Воронцова (с. Мошни), родини Шувалових (м. Тальне), «Стара Умань» – костюль Успіня Богородиці, та унікальній картинній галереї, що розмістилася у ньому. Уманська галерея – єдиний художній музей в Східній Європі, що має в своїй колекції живопис представника флорентійської школи Джузеппе Беццуолі («Ісус Христос і самарянка», 1843 р.), духовного лідера Брацлавських хасидів цадика Нахмана (м. Умань), родини Лопухіних (м. Корсунь-Шевченківський), М. О. Максимовича (с. Прохорівка), родини Давидових та Південного товариства декабристів (м. Кам'янка), родини Симиренків (с. Мліїв), А. Ю. Кримського (м. Звенигородка).

Щодо нашого об'єкта вивчення то ще з ініціативи Є. В. Максимова у 1986 р. була створена заповідна територія «Трахтемирів», що охоплювала землі навколо колишніх сіл Трахтемирова, Зарубинців, Монастирка. З ініціативи В. О. Петрашенко до цієї території приєднали околиці села Бучак, де зосереджені багат шарові пам'ятки різних епох. У 1990-і роки розпочато роботу з перетворення цієї заповідної території у ландшафтно-історичний (археологічний) заповідник [5, 556]. Як історико-культурний заповідник «Трахтемирів» створено 1994 р. Площа заповідника становить 590 гектарів. Археологічний культурний шар Трахтемирівського заповідника, що сформувався завдяки заселеності цієї території впродовж 3–4 тисяч років, є особливо цінним об'єктом національної спадщини народу України і невід'ємною часткою загальноєвропейського спадку. Науковому дослідженню культурного шару заповідника належить важлива роль в пізнанні історичного минулого, що сприятиме духовному збагаченню народу і його патріотичному вихованню. Археологічний культурний шар містить не лише знахідки від доби міді-бронзи (трипільська та інші культури) до пізнього середньовіччя, але і залишки будівель, садиб, могильників, що характеризують матеріальну і духовну культуру народів, що тут проживали.

У відповідності зі світовою практикою до категорії археологічних об'єктів слід також віднести і виселені населені пункти: Бучак, Зарубинці, Трахтемирів, Монастирсьок, що мають статус історичних селищ, згаданих в історичних джерелах XIII–XVIII ст. Підлягають також обліку, консервації і збереженню всі кладовища незалежно від часу їх

виникнення. На його території розташовано 81 археологічну, 9 історичних та 9 природничих пам'яток. Серед них – стоянка часів мустьєрської культури (120–130 тисяч років тому), Трахтемирівське скіфське городище, залишки храмів літописного Трахтемирівського монастиря, багатозарове поселення на горі Городки, козацький цвинтар в селі Трахтемирів, пам'ятки природи: Канівські дислокації, заповідні урочища, Рожина Криниця.

Переходячи до розгляду питання, зазначимо, що нас цікавить, перш за все, у який спосіб відбувалося формування джерельної основи та якою була і є історична думка щодо Трахтемирівської землі. Отже, враховуючи вироблені наукові історіографічні традиції та вплив, державницьких, суспільно-політичних факторів на історичну думку окреслимо періодизацію накопичених знань із обраної теми з позиції тягlosti українського історіографічного процесу. Можна з великою достовірністю твердити, що починаючи з XI ст. від Нестора-літописця, через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (Габ'янка, С. Величка, Самовидця та ін.) до автора «Історії Русів», Д. Бантиш-Каменського, через збереження національно-державної традиції у творах, М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка, М. Грушевського, А. Стороженка, В. Хвойка, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, Б. Рибаківа, П. Толочка, чисельного загону археологів та сучасних дослідників відбувався розвиток історично думки з її досягненням історії Трахтемирівської землі.

Мова має йти, на нашу думку, про такі періоди: *перший* давній період (репрезентований археологічними пам'ятками); *другий* період «Княжа доба, історія Київської Русі, Галицько-Волинського і Литовсько-Руської держав (XI–XVI ст.); *третій* період; «Козацько-Гетьманська доба (XVII – середина XVIII ст.); *четвертий* період (друга половина XVIII – початок XIX ст.); *п'ятий* період (середина XIX ст.); *шостий* період (кінець XIX – початок XX ст.); *сьомий* період (20-і початок 30-х рр. XX ст.); *восьмий* період – середина 1930 – друга половина 1980-х рр.; *дев'ятий* період (рубіж 1980–1990-х рр. – і по наш час).

Останній – сучасний період пов'язаний з відновленням державної незалежності України в 1991 р., зі зміною соціокультурних умов, підходів й образів української історіографії в свідомості вітчизняних істориків, які не лише повернули академічну спадщину але й стали та позиції національно-державницької ідеології. Його специфіка тісно пов'язана із зміною поколінь істориків, появою нової генерації незаангажованих науковців, потребою підготовки синтетичних праць, присвячених українській історії, потужним краєзнавчим рухом, що стимулювало зацікавленість також й регіональною історією. Утім все ж звернення до історії Трахтемирівських земель відбувалося, перш за все, в контексті загального перебігу української історії. Через все ще недостатню документальну базу, має місце, і в наш час, як й в попередні століття, причинковий характер публікації.

І все ж розвідки, окремі статті поява двох монографій, початок проведення, як сподіваємося міжнародних науково-практичних конференцій «Трахтемирів: історія та сучасність» стимулюватимуть дослідницький процес. Названі вище періоди варто все ж розглядати у їх єдності і не пориваючи з загальним перебігом української історії. Окреме місце в історіографічному огляді цієї теми посідає зарубіжна, в основному польська історіографія (починаючи з друга половина XVI ст. – до сьогодні). Вона потребує спеціального розгляду [6].

Утім, урахувавши незначний обсяг цієї публікації, на проблему можна подивитися і дещо узагальнено, особливо в сучасних умовах, коли історична думка, як найбільш розвинена ділянка соціогуманітаристика має рухатися більш динамічніше, ніж у попередні періоди, щоб ствердити свою провідну роль у суспільстві та відповідати загальносвітовим тенденціям. Адекватному розумінню проблеми буде сприяти й виховний чинник, який має «запалювати серця» підростаючого покоління: школярів, студентів, істориків, краєзнавців, будити інтерес у суспільності, майбутньої сучасної української інтелігенції, яка не

порушуючи своє соціальне покликання не буде жити з політики, а зберігати нерв порядності та здорового глузду у відношенні до історичного минулого.

Перш за все відзначимо, що джерельна база представлена опублікованими матеріалами, які, в хронологічному вимірі свідчать, що завдяки Володимиру Мономаху, Святославу Ізяславичу маємо першу письмову згадку про Заруб та дніпровську переправу біля нього. «Іпатіївський літопис» 1096 і 1168 рр. повістує, про місто Заруб з монастирем, а біля міста на Дніпрі існував «Зарубінецький брід»); у «Повісті минулих літ» (1113) Нестор-літописець; згадує Заруб, коли оповідає про переправу дружинників князів Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха на переяславський бік під час воєнних дій проти половців; в 1163 р. згадується в літописах, як кандидат на повторне очолювання Церкви України-Руси Клим Смолятич, колишній чернець Зарубського (Трахтемирівського) монастиря, котрий був митрополитом Київським і Всієї України-Руси в 1147–1149 рр. до моменту захоплення влади в Києві Юрієм Довгоруковим. Як зазначає В. О. Петренченко «село Монастирок походить від православного Успенського Зарубського монастиря, що виник ще в XI ст. Після XIII ст. монастир був деякий час занедбаний, але десь з кінця XV ст. почав відроджуватись вже під новою назвою Трахтемирівського. Поселення біля монастиря виникло близько XVII ст. Зарубський монастир був досить значним культурно-релігійним центром, з боку Дніпра він мав штучні укріплення у вигляді рову та валу. В XI–XII ст. тут функціонувало два кам'яні храми, прикрашені фресковим розписом та полив'яними плитками. У храмах та навколо них здійснювали поховання визначних церковних та цивільних осіб, археологами знайдені шиферні саркофаги давньоруського часу. На захід від монастиря розміщувались печери, з яких, напевне, і почалось монастирське життя. Про існування печер в XI – XIII ст. свідчить назва одного з давньоруських повчань, відомого по списку XIII ст., в якому згадуються зарубські печери. Про сам монастир повідомляється у літописах під 1147 р., коли київський князь Ізяслав Мстиславич запросив на посаду митрополита Зарубського монаха Кліма Смолятича, що мав славу книжника і філософа, рівного якому не було в Руській землі [5, 557].

Продовжуючи далі зазначимо: вимисел чи правдива легенда стверджує, що 1578 р. король Стефан Баторій дарує козакам містечко Трахтемирів з околицею і монастирем. Останні отримує особливий статус шпиталю для поранених і старих козаків. Містечко стає резиденцією реєстрових козаків і у той час гетьман отримує клейноди, серед яких, за твердженням літописця Граб'янки – військова печатка, яку й донині знаємо як головний геральдичний символ українського козацтва».

У Трахтемирові, як знаємо, існувала найважливіша козацька святиня – Зарубінецький монастир. 1573 р. під час морської битви козацької морської ескадри проти флотилії турецького султана до полону потрапив гетьман Самійло Кішка, уродженець Канева. Через 25 років перебування у полоні, він підняв повстання невільників на турецькій галері – перебивши команду, вони повернулися в Україну. Зовсім скоро (1601 р.), взамін за допомогу Польщі у війні проти Швеції доб'ється від Варшави відновлення козацьких привілеїв та повернення козакам Трахтемирова, де сам він, як канівчанин, надзвичайно часто бував...; (1618 р.) перемогою завершився спільний українсько-польський військовий похід проти Московії, у якому козаками командував гетьман Петро Конашевич–Сагайдачний, чия резиденція певний час знаходилася у Трахтемирові.

...Через Сербину долину під Трахтемировим вирушили у похід козаки Сагайдачного, щоб з боєм здобути величезну територію Московії, увірватися через Арбатські ворота до Москви і взяттям Калуги, поставити крапку в ганебній для Москви війні, після якої вона втратила 29 міст; 1638 р. у Трахтемирові перебували визначні козацькі ватажки – гетьман нереєстрового козацтва Яків Остриця та переяславський полковник Ілляш Караїмович; 1643 р. у замку в Трахтемирові зупинявся польський Великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський; 1648 р. помер від ран і похований

у чорногорському Которі на Балканах Александер Яхія, авантюрист і самозванець, що видавав себе за нащадка роду Османів і претендував на султанство під час Боспорської війни, а перед початком спільного з козаками походу на турецький Трапезунд певний час жив у Трахтемирівському монастирі; 1678 р. орди турецьких завойовників цілком знищили укріплення Трахтемирівського замку й спалили Трахтемирівський монастир.

1683 р. страчений за поразку у битві за Відень великий візир Османської імперії Кара-Мустафа, чії війська спалили Трахтемирів у 1678 році; 1733 р. завершено написання «Даріуша подорожнього» – щоденника гетьмана Пилипа Орлика, творця першої Української конституції, який всіляко відстоював повернення Трахтемирівському монастирю статусу козацького шпиталу; 1748 р. гайдамацький загін отамана Майбороди взяв приступом і знищив Трахтемирівський монастир, який на той час належав ченцям–уніатам Ордену Василіанів; 2008 р. Помісний Собор Української православної церкви Київського патріархату у зв'язку з 1020-літтям Хрещення Руси-України, благословив приєднати до лику Святих (канонізувати) святителя Йова (Борецького), Митрополита Київського і всієї Руси (у 1620–1633 рр.), що особливо опікувався Трахтемирівським монастирем, часто використовуючи його як резиденцію для дипломатичних переговорів найвищого рівня... Наведений лише побіжний перелік історичних дат та подій пов'язаних з Трахтемирівською землею демонструє їх тісний зв'язок з загально-історичними етапами розвитку української держави.

В археологічному вимірі вченими досліджено, що територія села Трахтемирова заселена вже близько 120–130 тисяч років тому. Зазначене підтверджують стоянки епохи мустьє. Трахтемирівські землі були свідками існування багатой культури починаючи від скіфської, зарубинецької, черняхівської, давнюкраїно-руської та сучасної української. За свідченнями античних істориків, скіфи вважали себе автохтонними мешканцями на території України і стверджували, що вони прожили над Дніпром понад 1000 років. Навіть давньогрецький історик Геродот (5 ст. до н.е.) перебуваючи на цих землях вважав, що скіфи мали стародавню міфологію пов'язану з Дніпром і був вражений їх природою, тваринним світом та людьми (сколотськими племенами). Відомий український археолог В. В. Хвойко цікавився трахтемирівськими місцевостями. 1889 року недалеко від села Зарубинці на одному з пагорбів було знайдене ним перше поховання з перепаленими кістками, незвичайним ліпним посудом, та бронзовими прикрасами. Ім'ям цього села, що виникло на місці древнього Заруба, названа відома слов'янська археологічна культура – зарубинецька. В. В. Хвойка, як перший дослідник зарубинецьких пам'яток, вважав їх слов'янськими, місцевими за своїм походженням. На його думку, вони являли собою проміжну ланку між пам'ятками ранішої скіфської доби і пізнішої черняхівської культури (Хвойка, 1913). Відомо більш як 500 поселень та могильників Зарубинецької культури.

На думку П. Третякова, Зарубинецька культура відіграла важливу роль в древній історії слов'ян, особливо це помітно на прикладі пам'ятників I – II ст. н. е. на території Верхнього Подесення, котрі стали основою праслов'янських древностей III – V ст. В кінці 80-х рр. XX ст. Б. О. Рибаків стверджував, що племена траспії, катіари, ахати і парадати жили на Тірасі (Дністрі), Верхньому Бізі, Гіпанісі (Бузі) та Борисфені (Дніпрі). За наслідками багаторічних досліджень В. О. Петрашенко стверджує, що територія Канівщини в ранньослов'янський час була місцем активного розселення слов'ян. Про це свідчать знахідки скарбів так званого антського періоду V–VI ст. н. е. Саме спираючись на ці знахідки, Б. О. Рибаків вважав Канівщину центром антів-русів [5, 556]. Цей учений у нарисі «Народження богинь і богів» [7] зазначав, що вже в ті часи Зарубинецький брід, відомий ще зі сколотських часів, він, можливо, був дорогою полонників.

До цієї проблематики звернувся П. П. Толочко у монографіях присвячених Києву і Київській землі в XII–XIII ст. (1980) та Давнеруське феодальне місто (1989) [8]. Отже, саме Трахтемирівське городище учені–археологи відносять до доби сколотів, зарубинецької та черняхівської культур й Київського Русі за часів якої городище ідентифікують з містом Заруб, сторожове, яке з'явилося у давньоруську добу на території

півострова, котре контролювало брід через Дніпро й захищало розкидані неподалік мирні поселення.

Вивчення історії України, і в її контексті історії Трахтемирівської землі, неможливе без осягнення періоду становлення та розквіту козацької держави. Джерельна база цього періоду представлена різноманітними видами джерел, помітне місце серед яких займають і козацько-старшинські літописи: генерального канцеляриста Самійла Величка, гадяцького полковника Григорія Граб'янки та Самовидця [9]. У них історіографічні композиції, складені з характеристик видатних діячів, описів важливих подій та епізодів, тлумачень певних періодів політичного життя. Усе це викладалося в формі порічних статей, хронікальних оглядів, більш чи менш докладних розповідей. За джерела для них правила особисті спогади, щоденникові записи, свідчення очевидців, літературні твори написані іншими авторами. Козацькі літописи і за хронологією освітлюваних явищ, і за змістом, і за формою мають дуже мало спільного з традиційним літописанням і навіть із хроніками XVI – XVII ст. Це новий своєрідний жанр історіографічної літератури і подібність тематики очевидна. У літописах йдеться про період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, у більшій чи меншій мірі автори торкаються раніших часів та розповідається про події періоду Руїни. Суспільні та політичні погляди авторів на власну історію впливають з конвою нарративних джерел.

Вперше опублікований Київською Археографічною комісією у 1848–1864 роках під назвою «Летопись событий в юго-западной России в 17 в.», тт. I–IV. Самійло Величко дотримується загальнокозацької точки зору на історичні події. Він виступає за становий поділ на посполитих і козацтво, відстоює інтереси козацького стану, ратує за справедливість серед козаків. ідеал суспільного устрою для нього – Запорізька Січ – вільна республіка, де кожний її член має змогу бути вільним у своїх діях, хоча й підлягав би безсумнівній дисципліні; кожен чоловік має право голосу. Дещо негативний підтекст зустрічається у його творі щодо старшини. С. Величко звинувачує полковників у тому, що вони вболівають тільки за власний добробут.

Самовидець навпаки співчуває шляхетському стану, «значним козакам», виявляє неприхильність до низів, що грабують «значних». Центральна постать літопису Г. Граб'янки – образ Богдана Хмельницького, який поєднує риси реальної історичної особи та ідеального вождя.

Граб'янка приписує Хмельницькому промови у найзначніших справах та історичних моментах. Посмертну характеристику Б. Хмельницького автор витримує в дусі традиційних доброчесностей воїна-богатиря. Хмельницький має дві основні заслуги – визволення України від «тяжкого ярма лядського» та приведення її до російського монарха у підданство. У нашому контексті Граб'янка зауважує, що на козаків звернув увагу сам король Стефан Баторій, який «... опріч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем» [10, 884]. Усі ці козацькі літописи пронизані думкою про автономію України в складі Російської імперії, яка намагалася всіляко заручити Україну у сферу свого впливу й претендувала на її історичну спадщину з часів Київської Русі. У розпорядженні учених є достатньо таких свідчень. Загальне і навіть побіжне уявлення про зацікавленість правлячих кіл, у ому числі історію Трехтимирівської землі засвідчує наукова спадщина XIX – початку XX ст, яка також чекає на глибоке дослідження.

Не зупиняючись так докладно на характеристиці історичних джерел, лише зазначимо, що в наступній історіографічній періоді джерельна база історії України, як і нашого питання поповнювалася за рахунок розвідок Є. Болховітінова, творів Г. Миллера, повного зібрання законів Російської імперії, пам'яток виданих Тимчасовою комісією з розбору давніх актів, актів, які відносяться до історії Південної і Західної Росії, її літописів, південноруських літописів, опублікованих М. Білозерським, повного зібрання руських літописів, документів Архіву Південно-Заходу Росії, джерел малоросійської історії, описів документів, справ і актів, описи київського намісництва 70–80 років XVIII ст., джерел

малоросійської історії зібраних Д. Бантиш-Каменським, історії про козаків запорожських, щоденників Еріха Лясоти із Стебліва, С. Освенцима, «Історії Малої Росії...» Д. Бантиш-Каменського, «Історії Русів», дослідження П. Симоновського, вже згаданих вище Літописів С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця, творів І. Фундукля, праці Л. Похилевича, історії руської церкви (Макарія), щоденника С. Осенцима, видання історичних пісень (українського) малоросійського народу В. Антоновича і М. Драгоманова, досліджень П. Куліша, В. Науменка, С. Голубева, М. Костомарова, М. Біляшевського, П. Лебедінцева, М. Грушевського («Історія України-Руси» (1898–1936) та окремі її джерела), Д. Яворницького, В. Хвойко, А. Стороженка, В. Пархоменка, П. Клепацького та ін. [11]. Отже частина четвертого, п'ятого й шостого періодів в історіографії питання, яке розглядається характеризується найінтенсивнішим поповнення історичних відомостей та звісток про трахтемирівські землі. Вони засвідчили той історіографічний факт, що учені скористалися увагою російських урядових кил до «своєї» історії і в цьому контексті накопичили значний фактологічний матеріал, не лише до української історії у цілому, але до історії трахтемирівських земель.

У наступні сьомий і восьмий історіографічні періоди, у контексті вітчизняної історії вивченням теми, минулим трахтемирівських земель не дуже цікавились репрезентанти радянської правлячої верхівки та українські дослідники. У ці десятиліття здійснювалися окремі спроби досягнути історію трахтемирівських земель. Зокрема, В. О. Романовський 1919 р. у своїй книзі «Від Києва до Каніва» репрезентував історичний огляд місцевостей Наддніпрянського побережжя [12]. У 1926 р. В. В. Ризниченко надрукував свій геологічний путівник «В горах і кручах району Канівської дислокації» [13].

У післявоєнний – 1945 рік була здійснена пороська археологічна експедиція. Тоді разом, з іншими знахідками, археологи дізналися про артефакти з трахтемирівських земель [14]. Розгорнуті відомості про розкопки трахтемирівського городища наводять такі учені, як М. Я. Рудинський [15] та у середині 1960-х рр. у трьох публікаціях Г. Т. Ковпаненко [16]. Хочеться окремо наголосити на внеску Г. Т. Ковпаненко у дослідження Трахтемирівського городища (поселення ранньоскіфського часу) – одного з найбільших в у Східній Європі та завдяки її зусиллям – одного з найбільш досліджених. Нажаль завантаженість поточною роботою, а згодом важка хвороба стали причиною того, що вже майже підготовлена монографія про цю видатну пам'ятку, яка готувала дослідниця, на жаль, залишилась незавершеною.

Вчених не переставала цікавити історія Зарубського монастиря (1147 р.). Як з'ясував ще 1950 р. М. К. Каргер, храми цього монастиря за археологічними міркуваннями датовані кінцем XI ст. [17]. 1965 р. у видавництві Київського державного університету побачила світ монографія Г. Г. Мезенцевої «Канівське поселення полян» підготовлена за матеріалами розкопок, у тому числі городища Монастирок [18].

Змістовністю та вичерпністю викладу матеріалів відрізняються напрацювання М. Ю. Брайчевського і Н. М. Кравченко та М. П. Кучера [19], які підготували звіти про розвідку на території Канівського водосховища 1960 р. Цінні матеріали для вивчення історії і культури трахтемирівських земель оприлюднені в публікації В. Г. Петренка «Правобереж'є Середнього Придніпров'я в V–III вв. до н. е.» (1967) [20]. М. М. Шмаглій 1970 року поділився з науковою громадськістю інформацією про археологічні знахідки трипільського поселення біля с. Григорівка на Дніпрі [21].

Учені-археологи, як В. І. Довженок і О. М. Приходнюк склали звіти про роботу в 1971 р. Канівської слов'яно-руської експедиції в с. Халеп'я та с. Григорівка [22]. Значно пізніше, вже у 1980 р. О. М. Приходнюк оприлюднив цікаве дослідження, присвячене результатам роботи на цих поселеннях [23]. Д. Гопак, починаючи з 1980-х років і вже у сучасний період, особливо систематично досліджував знахідки, пов'язані із залізними виробами VIII–X ст. з городища Монастирок на Середньому Дніпрі. Результати його роботи, як цінні історичні матеріали стали широко відомі, завдяки їх друку у трьох томах «Давньої історії України» [24]. Варто також зазначити, що в 1993–93, 1997 рр. низку

напрацювань пов'язаних із розкопками трипільських, давньоруських поселень та наслідками охоронних робіт пізньосередньовісного загону Каневської експедиції на території Трахтемирівського заповідника оприлюднили Л. І. Віноградська і В. О. Петрашенко, Н. Б. Бурдо та М. Ю. Віденко [25].

Згаданий вище, знаний археолог Є. В. Максимов (1921–2008), починаючи з 1972 р. книгами «Среднее Поднепров'є на рубежі нашей ери» [26] «Зарубинецкая культура на территории УССР» (1982) зарекомендував себе як відомий вчений та дослідник історії трахтемирівських земель [27]. 1988 року побачила світ ще одна книга Є. В. Максимова підготовлена у співавторстві з В. А. Петрашенко «Славянские памятники у с. Монастирьок на Среднем Днепре» [28]. У монографії йшлося про наявність в с. Монастирьок упорядкованого планування поселення та оборонних споруд, розвинутих ремесел й широкого торгівельного обміну з центрально-європейськими країнами, що засвідчило існування тут давньослов'янського поселення міського типу. Маємо в розпорядженні також низку інших його статей написаних у співавторстві з В. А. Петрашенко, С. Є. Максимовим, Л. О. Циндровською, О. С. Ригін та одноосібно підготовлену ним, присвячених розкопкам поселення Монастирьок, літописному місту Заруб за даними археології, історії і лінгвістики, Зарубінецькому могильнику у с. Григорівка на Дніпрі та Трахтемирівському Зарубінецькому монастирю [29].

Окрім співавторства названої вище монографії, В. О. Петрашенко підготувала низку змістовних публікацій, які заслуговують на більш глибоке дослідження [30]. Ми лише зазначимо, що В. О. Петрашенко, разом із колегами, такими ученими, як А. Я. Радзивіл і Ю. А. Куделя підготували і оприлюднили 1997 р. змістовну «Програма наукового дослідження пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника» [31]. У ній, поруч із іншими важливими завданням, учені окресли багатющу археологічну спадщину, які потрібно уважно дослідити.

Зокрема, вони зазначили, що «... збереглися фундаменти і підвальні приміщення цих споруд, а також в археологізованому вигляді житлові, господарські і виробничі приміщення, що можуть бути використані для музеєфікації розкритих архітектурно-археологічних залишків. Такі об'єкти виявлені як на городищах, так і поселеннях різного періоду. Далі вчені навели беззаперечні докази існування масиву культурного фонду Трахтемирівських земель а саме: «важливим об'єктом дослідження є скіфський вал Великого Трахтемирівського городища доби раннього заліза, що зберігся на висоту 3 – 6 м. Площа городища біля 500 га. Розкопки своєрідного акрополю цього городища, що має назву «Малі валки», проведені Г. Т. Ковпаненко, довели перспективність і необхідність збереження і дослідження Трахтемирівського городища. На переконання вчених, об'єктом окремої уваги виступають поселення трипільської культури (ур. Хатище, Ігнатенкова гора та ін.), що вимагають постійної уваги і невідкладних охоронних заходів. Оскільки трипільські об'єкти знаходяться відразу ж під орним шаром, а інколи і в самому орному шарі, вони постійно розорюються і руйнуються під дією природно-атмосферних явищ. Некрополі і окремі поховання вимагають ретельного і суцільного картографування, архівно-бібліографічного аналізу. У ряді випадків на основі археологічних даних доцільно здійснити меморіальні заходи (спорудження каплиці, пам'ятного хреста тощо). Можливо, також доцільно виділити окремий напрямок дослідження і охорони «Некрополі Трахтемирівського заповідника». Давньоруські городища (літописний Заруб – городище Монастирьок), Городок (Григорівка), ур. Туз (Бучак), ур. Городок (Бучак), де добре збереглися земляні вали з залишками дерев'яних елементів фортифікації, виступають першокласним матеріалом для натурної реконструкції» [31, 101]. Також у Програмі вчені зазначили, що «культурний шар на цих городищах, а також залишки житлових споруд та окремих садиб, що є цінним науковим джерелом, також можуть бути використані для музеєфікації, створення експозицій, діорам та окремих виставок. Багатошарові поселення, розташовані вздовж узбережжя водосховища, що складають з городищами один археологічний комплекс (передграддя, окольні селища, посади, могильники) потребують

негайних охоронних заходів. Учені висловили також занепокоєння тим, що постійно відбувається розмив культурного шару з цих поселень. Це вимагає проведення щорічних рятувально-охоронних археологічних розкопок та постійного збору археологічних знахідок з водоймища». Колишні річкові тераси Дніпра та його долина, що на значній площі затоплені, становлять значний науковий інтерес в зв'язку з системою городищ зарубинецької доби, з функціонуванням «Путі з варяг у греки», а також з Дніпровською оборонною лінією, що остаточно оформилась у XII ст. Реконструкція ландшафтно-топографічної ситуації цієї ділянки Дніпра в різні історичні періоди повинна стати окремим напрямком дослідження [31, 101]. Окрім того, дуже важливо, на думку розробників програми, звернути увагу на побережжя і острови Дніпра. Вони також могли заселятися людиною кам'яного віку. Авторами програми відмічені «тимчасові артефакти» доби мезоліту і неоліту (вони виявлені під час охоронних розкопок нижніх терас, що розмиваються водосховищем). На їх переконання, окремий напрямок дослідження складають пізньосередньовічні пам'ятки XIV – XVIII ст. Зважаючи на особливий статус Трахтемирова – козацької столиці впродовж XVI – XVII ст., пошуки та дослідження пам'яток цього періоду стають актуальним науковим завданням. Об'єктом дослідження повинні стати не лише берегові тераси і пагорби, де виявлено культурний шар козацької доби, а й затоплені села Трахтемирів, Монастирьок, Зарубинці, які в силу обставин стали першокласним археологічним джерелом [31, 102].

У цьому сенсі наголошують автори археологія території Трахтемирівського заповідника невід'ємно пов'язана з археологією акваторії Дніпра. В майбутньому необхідно організувати підводні археологічні роботи, які вже зараз дають першокласний археологічний матеріал. Ці роботи повинні стати окремим напрямком діяльності заповідника [31, 105].

Отже, наведені фрагменти Програми свідчать, що з історіографічної точки зору вона є важливим джерелом, яке засвідчило вимогу до урядових кіл і громадянства прикласти чимало зусиль у напрямку дійсної «реставрації» й оживлення історичної української традиції та формування сучасної складової історичної пам'яті трахтемирівщини. Варто також наголосити, що В. О. Петрашенко і далі невтомно працює, щоб дослідити пам'ятки трахтемирівської землі. Про це свідчить низка наступних публікацій [32], і серед них змістовна книга «Древнеруське село за матеріалами поселень у с. Григоровка» (2005), підготовлених протягом 2000-х рр. [33].

Щодо сучасного періоду вивчення теми, то ще на рубежі 80-90-х рр. XX ст. він відкрився виданням літописів. Так, писана триста років «Літопис руський» за Іпатським списком (Іпатський літопис), як зазначалося вище, охоплює епопеї та події світової історії та історії України-Русі від незапам'ятних часів до кінця XIII ст. Сучасний переклад українською мовою здійснене вперше. Складається з «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису до яких додано твори Володимира Мономаха [34]. Відбулося поверненням спадщини. перш за все, М. Грушевського, Д. Яворницького інших дореволюційних вчених і тих, хто презентував з 1920-і рр. і пізніше десятиліття зарубіжну гілку української історичної науки. Ученими приділяється увага публікації джерел з історії України: літописів доби України-Русі, козацьких літописів, Архіва Коша Запорозької Січі, «Історії Русів», описів намісництва і губерній, у тому числі, «Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 р.» та ін.

Істотно поглиблюють сучасні знання в галузі вітчизняної історії й нашої теми 3-х томна «Давня історія України». Значні напрацювання має Інститут історії України ініціювавши проекти підготовки підручників з історії України, численних монографій, присвячених різним періодам української історії і, зокрема 2006 р. «Історії українського козацтва» (нариси у двох томах), видання «Українське козацтво. Мала енциклопедія». До речі авторами статей енциклопедії були 118 вчених з різних регіонів України. Енциклопедія містить 1376 статей, 283 ілюстрації і 79 карт. Широко відома стала вже класичною «Енциклопедія історії України». У ній, зокрема в 3–4, 10-му томах «вміщено

статті О. П. Толочко «Заруб», В. О. Щербака «Козацтво українське», М. І. Жарких «Трахтемирів» та ін. Ці видання кардинально розширили уяву сучасників про просторово регіональну конфігурацію історичного процесу в Русі-Україні й поступово, разом із напрацюваннями сучасних українських науковців, стають своєрідними цеглинами, підготовчим матеріалом, не лише для творення українського гранд-нарративу, але й історії трахтемирівських земель [35]. З пізнавальної точки зору розширюють попередні відомості про трахтемирівську сотню сучасні публікації В. В. Кривошеї, П. І. Аброскіна, О. М. Стасенко та В. М. Заруби, які побачили світ в 1998, 2004–2005 і 2007 рр. Воно, як інші все більше привертають увагу дослідників [36].

Утім названі автори, окрім М. І. Жарких, лише опосередковано досліджували окремі аспекти нашої теми. Саме через це увагу привернула названа вище книга «Терехтемирів» за авторством М. Жарких [37]. Вона доступна в Інтернеті. Книга складається зі вступу далі йдеться про назву, географію, давню історію: літопис, середина 16 ст., 4-а чверть 16 ст., початок 17 ст., візит патріарха Феофана, 1620–1621 рр., 1621–1624 рр., ув'язнення уніатів, 1622 р., перебування Яхії, 1625 р, 1627–1637 рр., війну 1637–1638 рр., 1639–1647 рр., Добу Хмельницького, 1648–1657 рр., 1658–1660 рр., 1661–1686 рр., 1700–1709 рр., 1710–1750 рр., 1751–1765 рр., 1766–1800 рр., джерела 19 ст., відлуння в Європі, картографію: карти 17 ст. – 18 ст., Терехтемирив (така вповні оправдана назва у автора – В. Г.) на картах 17–18 ст. Дослідник детально зупиняється також на історії: 16 ст., кінець 16 ст., перша половина й 7 ст., дуга половина 17 ст., 18 ст. Окремий розділ має назву «Баснословіє» де йдеться про розвиток терехтемирівської легенди, її зміст, мету та практичне використання, історіографію як частину баснословія, сфальшований універсал Баторія – Хмельницького, копії універсалу їх видання, текст універсала, думки урядовців, істориків про універсал, критичний розгляд форми та змісту універсала, кордони надання, генезис універсала та висновки. М. Жарких також звертає увагу на наукову історіографію та робить висновки. У них науковець звертає увагу на гіпотетичну передісторію, реальну, фантастичну історії Трахтемирова, а також акцентує увагу на реальній, фантастичній історіографії, сфальсифікованому універсали Баторія – Хмельницького, картографії Трахтемирова. М. Жарких на останок робить висновки з висновків [37, 248–249]. Далі автор пропонує методичні поради та наводить «Додатки: Терехтемирівський монастир; До історії Терехтемирова; Хронологія перебування Яхії в Україні; Справа козацької армати; Урочище Білобережжя [37, 250–277]. Отже, головним лейтмотивом праці М. Жарких є очищення історії Трахтемирова від вимислів, фальсифікацій та пошук й окреслення достовірних звісток про Трахтемирів. За висновками автора таких є 76 відсотків, які розсіпані по численних (понад 100) виданнях, які М. Жарких зібрав та узагальнив. Найінтенсивнішим життя було у півстолітті 1627–1657 рр. – на нього припадає 70 звісток, або 42 відсоток із загального числа.

Далі в книзі наводиться розподіл звісток за датами їх введення до наукового обігу. За підрахунками автора до 1859 р. було опубліковано лише 33 звістки або 19 відсотків. Упродовж наступних 75 років – золотого віку української історичної науки і станом на 1925 р. було введено в науковий обіг 144 звістки, або 85 відсотків загального числа. За переконанням вченого на кінець цього періоду об'єктивна передумова для написання наукової історії Трахтемирова – репрезентативна джерельна база – була створена.

Вважаючи, що дослідники скористалися з цього М. Жарких стверджує, що в 1892 р. у «Географічному словнику Польського королівства» була надрукована стаття Едварда Руліковського, яка надовго залишалась найкращою прагматично історією Трахтемирова. Утім, за твердженням автора, єдиним недоліком її була надмірна довіра до баторіанської легенди, яка була повторена цій статті (ще й з неможливою датою 1575 р.). Цей недолік було виправлено у книзі, згаданого вище. українського історика Андрія Строженка «Стефан Баторій та дніпровські козаки» (1904), в якій баторіанська легенда була ґрунтовно спростована. Далі, враховуючи прийнятого М. Жарким групування з періодом 25 років, наступні 75 років (1926–2000 роки) за його словами «був пропачий час і для історії і для

історії Терехтемирова: джерельна база збагатилася аж на 9 звісток». Жодної значимої статті в цей час не з'явилося... Історіографія Терехтемирова останніх 25 років набула приміткового характеру [37, 238]. Утім автор був би не об'єктивним, якби не відзначив, що в часи незалежності, а конкретно в 1997–2012 рр., джерельна база збагатилася на 17 звісток і досягла позначки 100 відсотків. У цей час вийшла друком, вже названі нами статті В. Ластовського з історії Терахтемирова у XVIII ст. і публікація Р. Зимовця про кам'яні хрести регіону (зокрема, про хрест 1652 р. у Трахтемирові), ретельні археологічні розвідки В. Петрашенко та В. Козюби дозволили скласти детальну, згадану М. Жарких археологічну карту регіону. Автор також звертає увагу на праці вільні від баторієвської легенди і посилається на статті В. Щербака «Реєстрові козаки на державній службі» (2006) та «Генеза і становлення українського козацтва» (2007), хоча у 2000-му році В. Щербак визнавав баторіанську легенду. Тепер доцільно зупинитися на питанні: якими є результати роботи автора. Ми їх знаходимо у вже згадуваному вище підрозділі «Реальна історія Терехтемирова».

Автор переконаний у доведенні таких тверджень: «1. Історія Терехтемирова 2 пол. 16–18 ст. виразно ділиться на реальну, основану на джерельних даних, і фантастичну, вигадану в основних рисах в 2 чверті 17 ст. і пізніше широко спопуляризовану в історіографії. 2. Реальна історія Терехтемирова була відома в історичній літературі тільки в окремих епізодах і вперше реконструйована (в межах збереженої джерельної бази) в моїй роботі. 3. Найбільші заслуги у з'ясуванні реальної історії Терехтемирова належать Е. Руліковському (1892 р.) та А. Стороженку (1904 р.). 4. У час, коли Остафій Дашкович був канівським старостою (1508–1535 рр.), він одержав Терехтемирів у приватну власність від великого князя Сигізмунда 1-го. 5. Своїм заповітом О. Дашкович передав село Києво-Печерському монастирю, який володів ним дуже недовгий час і обміняв на інше володіння. Терехтемирів повернувся у фонд державних земель і належав до Канівського староства. 6. Десь у не визначений точно час між 1590 і 1594 роками Терехтемирів став власністю козаків. Нам не відомо, коли саме і в якій формі це сталося. Ми припускаємо, що це була займанщина (самовільне захоплення), на яке польська влада просто закривала очі. 7. Ніяких політичних подій, пов'язаних з козацькими повстаннями кінця 16 – 1 пол. 17 ст., в історії Терехтемирова джерелами не зафіксовано. 8. В 1596 р. як кару за повстання Наливайка сейм Речі посполитої ухвалив відібрати Терехтемирів у козаків (не згадавши при цьому, як вони його набули). Це була перша сеймова постанова щодо Терехтемирова. Всього в період 1590–1717 років сейм сім разів приймав різні постанови щодо Терехтемирова. 9. Терехтемирів було передано (здогадно, в тому ж 1596 р.) у доживоття Григорію Гуляницькому, котрий володів ним до смерті (орієнтовно – 1614 р.). 10. Не пізніше 1615 р. (можливо, що в кінці 1614 р.) козаки повернули собі Терехтемирів, що було санкціоновано постановами Житомирської (1614 р.) та Ольшанської (1617 р.) комісій. 11. У період 1615–1622 рр. козаки енергійно розширяли свій терехтемирівський маєток, захоплюючи сусідні села, що викликало скарги шляхти. Ці скарги лишались у той час без наслідків. 12. На звільненій у такий спосіб від польської влади території перебував і давній монастир, який від 1590 р. звався не Зарубським, а Терехтемирівським. В цей час його очолив перший відомий на ім'я ігумен – Єзекиїл Курцевич (керував монастирем у 1615–1624 роках), з персональним титулом архімандрита. (...Єзекиїл Курцевич народився не в 1589 р., як подають довідники, а значно раніше, здогадно в 1570–1575 роках). 13. Я припускаю, що план створення постійної воєнної бази козацтва у Терехтемирові був розроблений Петром Конашевичем–Сагайдачним. Документально зафіксовано, що козаки обгрунтовували перед польською владою ці заходи потребою мати шпиталь для поранених та німецьких товаришів. Фактичні відомості про функціонування цього шпиталю вкрай скупі. 14. У 1620-х роках Терехтемирівський монастир відіграв певну політичну роль (його двічі – в травні 1620 та в січні 1621 років – відвідав єрусалимський патріарх Феофан; його ігумен Курцевич був висвячений на володимирського єпископа; тут було ув'язнено в 1622 р. уніатських ченців,

котрих козаки заповзялися вигнати з Києва; в січні 1625 р. в монастирі відбулась зустріч претендента на турецький престол Яхії з митрополитом Йовом Борецьким, внаслідок якої посланці Яхії були відряжені до Москви). 15. У лютому 1638 р. у Терехтемирові була проведена повторна реєстрація козаків (після поразки виступу Павлюка в 1637 р.). У кінці року було запроваджено ухвалену сеймом ординацію козацького війська, згідно якої Терехтемирів було відібрано у козаків і перетворено на резиденцію польського комісара над козаками. Села, які козаки приєднали були до Терехтемирова, були передані канівському старості С. Лащу. 16. Ординація 1638 р. передбачала дислокацію козацької артилерії у Терехтемирові, але виконати це рішення виявилось неможливим. Козацька артилерія ніколи в Терехтемирові не перебувала. 17. У період 1590–1648 років козаки володіли Терехтемировом загалом 30 років (1590?–1596, 1615–1638), що становить 50% часу. Решту часу він належав полякам.; 18. З початком революції Б. Хмельницького Терехтемирів став сотенним центром Канівського полка. Відомості про цю сотню вкрай рідкісні. 19. У Терехтемирові зберігся надгробний хрест козака Івана Мухи (+ 1652 р.), згаданого у реєстрі 1649 р. Це тим більше важливо, що переважна частина сотенних містечок не можуть похвалитись ніякими пам'ятками доби козацтва, а тим менше – пам'ятками доби Хмельницького. 20. В 1650 р. король Ян-Казимир в рамках підтвердження Зборівського миру надав Війську Запорозькому привілей на володіння Терехтемировом. Подібні привілеї він надавав у 1652 р. (після Білоцерківського миру) та в 1659 р. (після Гадяцької угоди). Ані попередні, ані наступні польські королі таких привілеїв не видавали. 21. В 1654 р. під час переговорів у Москві (при обговоренні Березневих статей) українські послы підняли питання про царську грамоту для Терехтемирова. Царський уряд відхилив цю вимогу, і жоден російський цар привілеїв для Терехтемирова не надавав і не затверджував. 22. У 1660 році терехтемирівський ігумен Іоасаф Крехівський очолював посольство до Москви з певними політичними дорученнями. При цій нагоді він намагався (безуспішно) отримати царську грамоту на певні мастки. Іншими важливими пунктами були прохання надати біле залізо (жест) на дах для церкви та фарби на ікони – непряме свідчення наявності іконописної майстерні в монастирі. 23. Починаючи з 1661 року, Терехтемирів неодноразово ставав місцем боїв і переходив з рук в руки в ході боротьби лівобережних і правобережних гетьманів. 24. У вересні 1678 р. турецькі й татарські загони зруйнували Терехтемирів і монастир. Канівський полк було евакуйовано на лівий берег Дніпра і розформовано; від нього збереглася тільки Терехтемирівська сотня, котра від 1678 р. займала кілька сіл на лівому березі Дніпра і належала до Переяславського полка. 25. Вічний мир 1686 р. між Росією та Річчю посполитою зобов'язав сторони не заселяти правий берег Дніпра, в тому числі й Терехтемирів. 26. У зв'язку з організацією в 1700 році Переяславської єпархії гетьман І. Мазепа та цар Петро 1-й видали ряд документів, якими передавали Терехтемирів у власність єпископської кафедри. Але реальних наслідків ці документи не мали – містечко лишалось незаселеним. 27. Після остаточної передачі правобережної України під контроль польського війська (травень 1714 р.) Терехтемирів у 1715 році було передано у приватну власність польському пану А. Трипольському, і надалі упродовж всього 18 ст. він переходив від одного польського пана до іншого. 28. Терехтемирівський монастир було відновлено в 1717 р. як уніатський, але він був незначним і занепадав бл. 1789 р. Документи про його функціонування наразі невідомі. 29. Після 2-го розбору Польщі (1793 р.) Терехтемирів став приватною власністю російських поміщиків Гудим-Левковичів. Спроб відновити монастир російська влада не робила» [37, 240–242]. Отже, М. Жарких чітко поставив питання про існування в історичній думці трьох версій: гіпотетичної, реальної і «фантастичної» історії Трахтемирова. У цілому матеріали книги мають значну цінність, оскільки автором опрацьований значний масив джерел та історичної літератури.

20 вересня 2018 р. у стінах Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького відбулася Міжнародна науково-практична конференція: «Трахтемирів: історія та сучасність». Її учасники представники Черкаської обласної адміністрації, знані

науковці ще раз привернули увагу до необхідності, в усій повноті, вивчати історію Трахтемирова, у тому числі до тернистого шляху становлення Трахтемирівського державного історико-культурного заповідника (О. В. Черевко, Ю. О. Ткаченко, Т. В. Чухліб, В. А. Масненко, Т. М. Теліженко, Ю. В. Болтрик, К. В. Івангородський, А. Ю. Чабан, Ю. П. Присяжнюк, А. Г. Морозов, В. В. Гоцуляк, В. М. Мельниченко, Л. І. Виноградська, В. К. Коцюба, М. О. Суховий, Д. А. Іванов А. М. Кравець, М. Жарких та ін. [38, 6–16]. До речі, М. І. Жарких також сголосився виступити на спільному засіданні секцій конференції з доповіддю «Міфічне «надання» Трахтемирова козакам за Стефана Баторія» [38,12].

Висновки. Рубіж ХХ–ХХІ ст. відкриває перед Україною широкі можливості для реалізації своїх історико-культурних надбань, що дозволить через світову співдружність претендувати на роль однієї з культурних країн Європи. Цілісність всесвітньої культурної спадщини забезпечується узгодженістю законодавчих норм і нормативних актів, що регулюють охорону і використання об'єктів спадщини на всіх рівнях.

Складна історична ситуація, в якій перебувала Середня Наддніпрянина в різні періоди проживання тут населення (татаро-монгольське іго, пограниччя в литовський період, польське панування та руйнації порубіжних фортець і селищ російським урядом) призвели до повного знищення архітектурних споруд : замків, храмів, палаців, монастирів, фортець. Така ж доля спіткали Трахтемирівський півострів. Розквіт Трахтемиріва, припадає на кінець XVI ст. Наприкінці XVII ст. Трахтемирів починає занепадати, хоча і в XIX про його значення добре пам'ятали, як це бачимо з текстів Тараса Шевченка. Чергового удару Трахтемирів зазнав уже в радянські часи. Він лишався глухим селом на межі двох областей, ані електрики, ані дороги з твердим покриттям туди довгий час так і не підтягнули. На початку 1970-х рр. Трахтемирів потерпів від створення останнього з рукотворних морів Канівського. Але й після того дещо на дніпрових горах оспіваних Шевченком збереглося. Культурний фонд поряд з архітектурою, історичною ономастиком і семантикою включає і археологічний культурний шар – нашарування ґрунту, що утворилися в результаті діяльності людини на території заповідника, а також артефакти : пам'ятки, об'єкти, залишки, речі, що вийшли з функціонального культурного вжитку і перетворились в археологічні артефакти культури, що загинула. Утім регіональна політика щодо Трахтемирівського заповідника повинна дотримуватись єдиної концепції охорони, використання і розвитку не лише археологічних об'єктів, де виявлено культурний шар, а і історичного ландшафту навколо цих об'єктів, як невід'ємної частини територіального комплексу.

Щодо історіографії питання, то зазначимо, що історія людностей, які з найдавніших часів мешкали тут та теперішнього населення трахтемирівських земель у різні століття й по наш час підлягає поглибленого вивчення, як це роблять археологи Їх праці – це підсумок багаторічних досліджень (і вони продовжуються) пам'яток природи, археології та історії краю. Доцільно подальше поглиблено досліджувати історію трахтемирівських земель, її мешканців і все, що пов'язане з героїчними минулом та діяннями окремих історичних осіб. Лише тоді змістовні дослідження увійдуть в єдино русло тотального історіописання, всього того що несли несуть і будуть нести на собі трахтеримівські землі, як один з ареалів Черкащини та всієї України.

Література:

1. Петрашенко В. Трахтемирів Подорож у давнину / В. Петрашенко, Є. Максимов. – К., 2000. – 102 с. – 84 іл.
2. Жарких М. І. Терехтемирів / М. І. Жарких. – К., 2013. – 277 с.; – Режим доступу:<http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. – Назва з екрану.; Його ж Трахтемирів // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. : Ін-т історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 : Т–Я. – С. 138–139.
3. Зараховський О. Є. Культурна спадщина Черкащини, як туристичний ресурс: наукометричний аналіз публікацій / О. Є. Зараховський // Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2014. – Вип. 15. – С. 35–42.

4. Нераденко Т. М. Археологічна спадщина Черкащини в контексті розвитку туризму / Т. М. Нераденко // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2008. – С. 167–172.
5. Петрашенко В. О. Заповідники Канівщини очима археолога / В. О. Петрашенко // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 555–558.
6. Пясецький П. «Chronica gestorum in Europa singularium» (Історична хроніка Європи) / П. Пясецький. – Краків, 1645.: П'єр Шевальє «Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne» (Історія війни козаків проти Польщі; Самуїл Твардовський Війна домова (Wojna domowa z Kozaki i Tatory, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. – Kalisz: 1681.); Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przeddzieckiego. – Wilno: 1844, t. 2, s. 159.; Літопис Я. Юзефовича: у скороченому польському перекладі вперше надрукований в 1854 р. (охоплює події 1614–1700 рр.) Юзефович багато запозичив з друкованих книг В. Коховського та П. Пясецького // Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., предисловие, С. 31–34. Про Терехтемірів він згадує у зв'язку із запровадженням ординації 1638 року; Самуїл фон Пуфендорф у 1683 році він надрукував книгу «Вступ до історії імперії та держав» (Einleitung zur Historie der vornehmsten Reiche und Staaten Введение в историю европейскую), 1723. – С. 695, 707.; Cyaneae oder die im Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen, надрукована 1678 р. в Аугсбурзі: див. про неї: Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. «Cyaneae» – немецкое сочинение кон. 17 в. и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Т. 3. – С. 137–146.; Rajnolda Heidensteina, sekretarza krolewskiego, Dzieje Polski od smierci Zygmunta Augusta. Ksiąg XII, z łacinskiego przetłomaczył Michał Gliszczynski, zyciorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz. Petersburg, 1857. – t. 2. – s. 370.; Іоахим Бельський (1540–1599), так само як і Р. Гейденштейн, був секретарем королів Стефана Баторія та Сигізмунда 3-го. Отже, був добре обізнаний з державними справами Речі Посполитої, як і його батько – Мартин Бельський – він мав нахил до історії. Іоахим доопрацював і надрукував (1597 р.) «Польську хронічку», написану його батьком та прожив її (Маємо російський переклад: Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904. – С. 267–272.; Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – Warszawa: 1881. – t. 5–6. – № 160. – s. 336–338.; Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / Niemcewicz J. U. – Lwów: 1833, t. 6, s. 107–122.; Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / J. U. Niemcewicz. – Lipsk: 1839, t. 4, s. 276; Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przeddzieckiego. – Wilno : 1844. – t. 2.– s. 159.; Volumina legum. – Spb., 1859, t. 4, s. 297 – 307.; Volumina legum. – Petersburg: 1860, t. 6, s. 14–26, 76–77, 146; Volumina legum. – SPb.: 1860, t. 7, s. 250–315, про Трахтемірів на с. 269; Okolski S. Dyariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskim w r. 1637, tudzież Kontynuacja diariusza wojennego w roku 1638 / S. Okolski. – Kraków : 1858. автор статті про С. Лаца – Polski słownik biograficzny, t. 18, s. 268.; Лист Самійла Кішки Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. – Kraków. – 1868. – s. 108–109, № 75; Woyciech Ossowski, manu propria // Архив юго-западной России. – К., 1876. – Ч. 3. – Т. 3. – № 306. – С. 634–636. ; Jabłonowski A. Źródła dziejowe / A. Jabłonowski. – 1877. – Т. 5. – S. 131–132 // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: 1953. – Т. 1. – С. 29. – № 17.; Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego. – Warszawa : 1885. – Т. 2. – S. 580–581.; Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu. Rok 1868. Paryż 1869; передруковано в книзі: Голубев С. Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К. : 1883 г., Т. 1. – С. 495.; Słownik geograficzny krolewstwa Polskiego i innych krajow slowianskich. – Warszawa, 1885. – Т. 12. – S. 453.; Rulikowsky E. Trechtemirów / E. Rulikowsky. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów slowiańskich. – Warszawa : 1892. – Т. 12. – S. 453, 455–456, 458.; Jarosz W. Legenda Batoryńska. – Kwartalnik historyczny. –1903. –№ 4. – S. 616. ; BUW, oprac. Elżbieta Budzińska. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783) : album ze zbiorów Gabinetu Rycin 1982. – 354 s.; Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wasy / W. Bobiński. – Warszawa: 2000. – s. 222, 478, 582.; Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wasy / W. Bobiński. – Warszawa: 2000. – S. 222, 478, 582.; Його ж Powstanie kozackie 1638. – Zabrze, 2010. – S. 21–23–25, 43–44; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / oprac. A. Biedrzycka. – Krakow, 2005. – S. 411–414, 474–477, 500–507, 524–527, 619, 638, 697–698. та ін.
7. Рыбаков Б. А. Рождение богинь и богов / Б. А. Рыбаков // Мифы древних славян. – Саратов, 1993. – С. 146–247.
8. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К., 1980. – С. 144.; Його ж Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 61.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.; Літопис Самовидця (Дзира Я. І. Вступна. стаття). – К. : Наукова думка, 1971. – 206 с.; Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упоряд., пер. В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – Київ : Дніпро, 2006. – 974 с

10. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 2006. – 974 с.
11. Описание Киево–Печерской лавры // Евгений (Болховитинов). – К., 1826. – Приложение, № 7. – С. 28.; Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г. Ф. Миллер. – М., 1846. – С. 4, 47–49.; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (1649–1825 гг.). – Спб., 1830. – Т. 2. – С. 776.; Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Спб.: 1908 г., 2-е изд., Предисловие. – С. 13.; Іпатіївський список під 1147 р. // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1908 2-е изд. – Т. 2. – стб. 340.; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 2, отд. 1. – № 5.; Вказ. вид. – К., 1848. – Т. 1, отд. 3. – С. 359–360.; Вказ. вид. – К., 1898. – Т. 1. – № 67. – С. 330.; Вказ. вид. – К., 1898. – Т. 3, отд. 3, № 129. – С. 428–432.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб., 1861. – Т. 3. – С. 415–416; Вказ. вид. – 1863. – Т. 4. – С. 218. 219–176.; Вказ. вид. 1867. – Т. 5. – С. 26–27, 50; № 67. – С. 111, № 79. – С. 123–124.; С. 131. – № 91.; Вказ. вид. – 1869. – Т. 6. – № 20. – С. 64–65.; Вказ. вид. – 1872. – Т. 7. – С. 331, 332.; Вказ. вид. – 1875. – Т. 8. – С. 67.; Вказ. вид. – 1877. – Т. 9. – стб. 350–355.; Вказ. вид. – 1878. – Т. 10. – стб. 306; стб. 422; стб. 457–460.; Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К., 1888. – Предисловие. – С. 1–12, 27, 117 та ін.; Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 51; Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К., 1888. – С. 3 та ін.; Архив юго-западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 236–237, 279–344.; Архив юго-западной России. – К., 1886 г. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–99, 102, 105, 121, 356–411, 588–589.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб., 1907. – Т. 15. – стб. 185–87.; Курдюмов М. Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии / М. Г. Курдюмов // Летопись занятий Археографической комиссии (Спб.). – 1907. – Т. 17. – С. 22, 59–60, 135–136.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб., 1909. – Т. 31, стб. 591–595.; Описи київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989.; Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. : опис.–стат. джерела / АН Української РСР, Археогр. коміс., Ін-т історії [та ін.]; [упоряд.: Г. В. Болотова та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1989. – 389 с.; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским // Чтения в обществе истории и древностей российских, 1858. – № 1. – С. 19–20.; История о козаках запорожских // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1847. – № 6. – С. 5 та ін.; История о козаках запорожских. – Одесса : в городской типографии, 1852. – С. 4–5. та ін.; Дневник Эрика Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Перевод К. Мельник (под редакцией В. Антоновича. – К., 1890. – Вып. 1 (XVI ст.). – С. 161 та ін.; Щоденник Еріха Ляоти із Стеблева // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя : НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222–277.; Дневник С. Освенцима // Киевская старина, 1882. – № 1. – С. 130, 136.; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М., 1822. – Т. 1. – С. 17–19.; Т. 4. – С. 206–222, про Терехтемирів. – С. 213–214.; Його ж История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М., 1830. – Т. 1. – С. 139–140; Його ж История Малой России. – М., 1842. – Т. 1. – С. 123–124.; История русов. – М., 1846. – С. 28–29.; 5-томна «История Малороссии» (Москва, 1842–43) М. Маркевича також черпала чимало фактографічного матеріалу з «Історії Русов», а й певною мірою її виклад української історії; Т. Шевченко певні сюжети та образи з «І. Р.» використовував у своїх творах «Великий льох», «Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Никита Гайдай» та ін., а також М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба». «І. Р.» неодноразово перевидавалася: укр. пер. В. Давиденка; вступна ст. О. Оглоблина. Нью-Йорк, 1956; репринтне перевид. 1846. укр. пер. І. Драча, передмова В. Шевчука. – К., 1991; – К., 2001.; примітки та покажчики Я. Дзири та І. Дзири. К., 2003 та ін.; Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. И. Симоновский. – М., 1847.: також репринтне вид.: Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – М., Изд-во В. Секачев 2016. – 192 с.; Летопись С. Величко. – К., 1851. – Т. 1, Ч. 1, розділ 1.; Т. 2. – С. 573–574.; Летопись Самуила Величко. – К., 1864. – Т. 4. – С. 4, 194–195, 224, 235, 269, 271, 279–280, 284–285.; також український переклад В. Шевчука: Величко С. Літопис. – Т. 2, розділ 27. та ін.; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 214.; Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии / И. И. Фундуклей. – Спб. : Тип. МВД, 1852. – Т. 1. – С. 477 та ін.; Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – К. : Тип. КПЛ, 1864. – С. 593–593 та ін.; Макарий. История русской церкви / Макарий, 1881. – Т. 11.; Антонович В. Б. Исторические песни малороссийского народа / В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов. – К., 1874. – Т. 1. – С. 219.; Куліш П. Материалы для истории воссоединения Руси / П. Куліш. – М. : Изд. «Общественная польза». – 1877. – Т. 1. – С. 142–286.; Науменко В. П. Происхождение малороссийской думы о Самуиле Кошке / В. П. Науменко // Киевская старина, 1883. – Т. IV. – С. 212–232.; Голубев С. Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники / С. Т. Голубев.. – К. : Тип. КУ, 1883 Т. 1. – С. 493–495.; Костомаров М. Мазепа (1882 р.) 2 вид. / М. Костомаров // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Спб., 1885. – Т. 16. – С. 245–246.; Беляшевский Н. Церквише возле дер. Монастырек

- Каневского уезда Киевской губернии / Н. Беляшевский // Киевская старовина. – 1889. – Т. XXIV. – С. 210–213.; Лебединцев П. К статье Н. Беляшевского «Церковище возле дер. Монастырек Каневского уезда Киевской губернии» / П. Лебединцев // Киевская старовина. – 1889. – Т. XXIV. – С. 214 та ін.; Томи «Історія України-Руси» наводяться за сучасним вид.: Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7. – 146, 176–177, С. 251–252, 255, 257, 281, 294, 390, 403–404, 432, 436–437, 443–444.; Вказ. вид. – Т. 8, кн. 2. – С. 137–138.; Вказ. вид. – Т. 8, кн. 3. – С. 124, 261–262.; Вказ. вид. – Т. 9. – С. 394, 409, 807, 1026.; Жерела до історії України-Руси. – Львів. – 1908. – Т. 8. – С. 53. № 153, с. 252 – 253 та ін.; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1722–1724. та ін.; Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья / В. В. Хвойко // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 736–812.; Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К. : Тип. Г. Л. Франкевича, 1904. – 327 с. (Цілий розділ про універсал Баторія Хмельницького та ін.) Див. також – С. 16–18, 100–131, 141–142 та ін.); Пархоменко В. Очерк истории Переяславско–Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического времени / В. Пархоменко. – Полтава, 1908. – III, 98, XXXII. – 486 с.; Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / В. Пархоменко. – Одесса : Тип. «Техник», 1912. – 26. Литовский период. – 1912. – XLIV. – Т. 1. – 599 с. та ін.
11. Романовський В. Од Київ до Канева. Історичні місцевості / В. Романовський. – К., 1919. – 32 с.
 12. Ризниченко В. В. В горах и кручах района Каневских дислокаций / В. В. Ризниченко. – К. : Изд. II Всес. съезда геологов. – 1926. – 102 с.
 13. Рудинський М. Знахідки в околицях Трахтемирова / М. Рудинський // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 100–102.
 14. Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. / Т. С. Пассек // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 209–222.
 15. Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища / Г. Т. Ковпаненко // Археологические исследования на Украине (АИУ) 1965–1966 гг. – Вып. 1. – С. 103–106.; Раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1968 г. – К., 1969. – Вып. 2. – С. 108–111; Ї ж. Новые раскопки Трахтемировского городища // АИУ. – 1968–1971. – К., 1971. – Вып. 3. – С. 138–140.; Трахтемирівське городище на Канівщині // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. – К., 1972. – С. 187–189. та ін.
 16. Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб / М. К. Каргер // Советская археология (СА). – 950. – Т. 13. – С. 33–62.
 17. Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вид-во КДУ, 1965. – 123 с.
 18. Брайчевский М. Ю. Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища за 1960 г. / М. Ю. Брайчевский, Н. М. Кравченко // НА ІА НАНУ, ф. 1960/2в.; Кучера М. П. Отчет об археологической разведке в зоне водохранилища Каневской ГЭС в 1960 г. / М. П. Кучера // НА ІА НАНУ, ф. 1962/13.
 19. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // Свод археологических источников (САИ). – Вып. ДІ–4. – М., 1967. – С. 15–38.
 20. Шмаглій М. М. Трипільське поселення біля с. Григорівка на Дніпрі / М. М. Шмаглій // Археологія. – [Б. м.], 1970. – Т. 24. – С. 119–122.
 21. Довженко В. И. Звіт про роботу Канівської слов'яно–руської експедиції в сс. Халеп'я та Григорівка в 1971 р. / В. И. Довженко, О. М. Приходнюк // НА ІА НАНУ, ф. 1971/14.
 22. Приходнюк О. М. Городище Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі / О. М. Приходнюк // Археологія. – 1980. – Вып. 33. – С. 87–96.
 23. Гопак В. Д. Залізні вироби VIII–X ст. з городища Монастирьок на Середньому Дніпрі / В. Д. Гопак // Археологія. – 1982. – Вып. 39. – С. 100–106.; Залізні вироби VIII–X ст. з городища Монастирьок на Середньому Дніпрі // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.: Його ж. Давня історія України (у трьох томах). – К., 1997. – Т. 1.; – К., 1998. – Т. 2.; – К., 2000. – Т. 3.
 24. Віноградська Л. І. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі / Л. І. Віноградська, В. О. Петрашенко // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округ в IX–XIII ст.» – Чернігів, 1993. – С. 49–59. Віноградская Л. И. Отчет об охранных работах позднесредневекового отряда Каневской экспедиции на территории Трахтемировского заповедника в 1993–1994 гг. / Л. И. Віноградская // НА ІА НАНУ.; Бурдо Н. Б., Віденко М. Ю. Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова гора біля с. Григорівка на Дніпрі / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Віденко // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 23–26.; Віденко М. Ю. Розкопки трипільського поселення в урочищі Хатище біля с. Григорівка на Канівщині / М. Ю. Віденко // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 26–29.
 25. Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры / Е. В. Максимов. – К., 1972. – 184 с.
 26. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР / Е. В. Максимов. – К., 1982. – 184 с.
 27. Максимов Е. В. Славянские памятники у с. Монастырёк на Среднем Днепре / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. – К., 1988. – 147 с.

28. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Раскопки поселения Монастырёк / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 276–277.; Максимов Е. В. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики / Е. В. Максимов, С. Є. Максимов // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 114–119.; Максимов Е. В. Зарубинецький могильник у с. Григорівка на Дніпрі / Е. В. Максимов, Л. О. Циндровська // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 108–115.; Максимов Е. В. Трахтемирівський Зарубський монастир / Е. В. Максимов // Праці центру пам'яткознавства. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України, 2003. – Вип. 5. – С. 212–222.; Максимов Е. В. Трахтемирівський Зарубський монастир / Е. В. Максимов, О. С. Ригін // ПЦП. – 2003. – Т. 5. – С. 212–224.
29. Петрашенко В. А. Городище Монастырек VIII–X вв. в свете новых исследований / В. А. Петрашенко // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 71–84.; Про локалізацію літописного Пересічина // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX респ. конференції. – К., 1989. – С. 175–176.; Поселення Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX–XIII ст. – К., 1997. – С. 114–144.; Ї ж. Охоронювані природні території Канівщини очима археолога // Заповідна справа в Україні. – 1998. – Т. 4. – Вип. 2. – С. 69–72.; Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я у дівньоруський час / Історія Русі-України. Історико-археологічний збірник. – К., 1998. – С. 208–216.
30. Петрашенко В. О. Програма наукового дослідження пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника / В. О. Петрашенко, А. Я. Радзивіл, Ю. А. Куделя // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 99–105.
31. Петрашенко В. О. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток) / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба ; відп. ред. О. П. Моця. – К., 1999. – 329 с.; Петрашенко В. О. Роботи Трахтемирівської експедиції в 2000 р. / В. О. Петрашенко Л. І. Виноградська, В. К. Козюба // АБУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 189–193; Ї ж. Соціально-історична характеристика укріплених поселень VIII–X ст. (за матеріалами городища Монастирок) // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 228–237.; Середнє Подніпров'я на порозі утворення Київоруської держави // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 181–187.; Нові дані з розкопок храмів Зарубського монастиря на Середньому Дніпрі / В. О. Петрашенко, Ю. О. Коренюк // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. – К., 2003. – С. 122–126.; Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба // АДУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 249–251. ; Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка // НАНУ, Ін-т археол.; /отв. ред. Моця А. П. – К., 2005. – 264 с.; Історичний ландшафт Бучацько-Трахтемирівської ділянки Канівського Подніпров'я // Екологічний вісник. – 2005. – № 3. – С. 2–6. – С. 99–111.; Охоронні археологічні дослідження Канівської експедиції в заповіднику «Трахтемирів» // Відлуння віків. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 31–32.; Роботи Канівської експедиції у 2005 р. / В. О. Петрашенко, Л. О. Циндровська // АДУ 2004–2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2005. – С. 302–307 (співавтор). Зарубский монастырь и его окрестности в свете новых исследований / В. О. Петрашенко, Л. И. Виноградская // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2009. – 46. – С. 101–109 та ін.
32. Петрашенко В. А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка / В. А. Петрашенко; отв. ред. А. П. Моця. НАНУ, Ін-т археол. – К., 2005. – 264 с.
33. Повесть временных лет по Ипатскому списку. – Спб. : Археографическая комиссия, 1871. – 699 с.; Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI. – 591 с.
34. Опис Київського намісництва 1781 р. // Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела І АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Упоряд. Г. В. Болотовата ін.; Редкол.: Н. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 101–102.; Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 р // Вказ. вид. – С. 207, 305.; Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р. – Описи Київського намісництва 70–80-х рр. 18 ст. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 305.; Г. Л. де Боплан. Опис України. Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К., 1990. – С. 36, 144–145; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 304.; Сергієнко Г. Я. Коментарі // Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка. – 1990. – Т. 2. – С. 497; Савицький С. Повість про козацьку війну з поляками / С. Савицький // Величко С. Літопис / С. Величко ; пер. з книжної української мови В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1, додатки.; Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Репринт видання 1891 р. / М. Грушевський – К. : Наукова думка, 1991. – 541 с.; Мицик Ю. А. Повстання слов'янських невідільників-вєслярів на турецьких галерах у 17 ст. / Ю. А. Мицик // Україна і Польща в період феодалізму. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 105–111.; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.; Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – Київ : Глобус, 1992. –Т. 1 : До половини XVII століття. – 1992. – 228 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 1: До середини XVII століття. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – 672 с.; Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – Львів : Світ, 1991. – 92 с.; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К. : Томіріс, 1993. – С. 24; Яковенко Н. М. Українська шляхта / Н. М. Яковенко. – К., 1993.

- С. 281.; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків / О. І. Рігельман. – К. : Либідь, 1994. – С. 62–63; Голобуцький В. О. Запорізьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа. – 1994. – С. 149; Леп'явко С. А. Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія / С. А. Леп'явко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. – К.-Черкаси, 1995. – С. 200–203.; Його ж. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 47.; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 122–122.; Величко С. Літопис / С. Величко ; пер. з книжної української мови В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1, ч. 1, р. 17; Ластовський В. Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. / В. Ластовський // Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 145–148.; Універсали Богдана Хмельницького. – К. : 1998. – С. 253, – № 10.; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К. : Альтернативи, 1998. – С. 251.; Крикун М. Г. Адміністративно-територіальне устроєство правобережної України в 15–18 вв. / М. Г. Крикун. – К., 1992. – С. 173–174.; Його ж. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999. – № 2–3. – С. 242–243.; Смолій В. А. Українська національна революція 17 ст. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – Серія «Україна крізь віки». – Т. 7. – С. 40.; Альбом Т. Г. Шевченка 1845 року. – К. : Наукова думка, 2000. – 40 с.; Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану (2 пол.15 – сер. 17 ст.) В. О. Щербак. – К. : КМАкадемія, 2000.– С. 70.; Його ж Козацтво українське // Енциклопедія історії України: – Т. 4: Ка-Ком. – К. : В-во Наукова думка, 2007. – С. 408.; Петрашенко В. О. Узбережжя Канівського водосховища: каталог археологічних пам'яток / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба. – К. : 1999. – 329 с.; Петрашенко В. О. Трахтемирів: подорож у давнину / В. О. Петрашенко, Є. В. Максимов. – К., 2001. – 102 с.; Петрашенко В. О. Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р. / В. О. Петрашенко, Л. І. Виноградська, В. К. Козюба // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 189–193.; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 485.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ-Львів: 2004. – С. 436, № 405.; Толочко О. П. Заруб // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Толочко О. П. Заруб редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – С. 279.; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Ч. 2. – К., 2006. – 800 с. (№ 247. – С. 284–287, С. 591. – № 497. – С. 710.; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – № 294 – С. 247. – № 286, 263.; Шевчук В. Козацька держава в системі суспільно-політичного мислення 16–18 ст. / В. Шевчук. – К. : Грамота, 2007. – Кн. 1. – С. 586 – 597, 663–666.; Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 53. – С. 122.; Мицик Ю. А. Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років / Ю. А. Мицик. – Краєзнавство, 2009. – № 3–4. – С. 46.; Сас П. М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 15–39.; Атлас історії України. – К. : ДНВП Картографія, 2012. – С. 50.; Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / Упорядн. А. В. Пивовар. – К. : Академперіодика, 2012. – С. 242, 419.; Жарких М. І. Трахтемирів / М. І. Жарких // Енциклопедія історії України : у 10 т. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 : Т – Я. – С. 138–139.
35. Кривошея В. Родовідні козаків Трахтемирівської сотні / В. Кривошея // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 64–66.; Аброскін П. Київщина козацька: люди і долі / П. Аброскін, В. Кривошея, О. Стасенко. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 57–60.; Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге, доповн., уточн. і виправл. – К. : Стилос, 2005. – С. 149–150.; Заруба В. М. Трахтемирівська [Терехтемирівська] сотня (1648–1782) / В. М. Заруба // Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ : 2007. – С. 210–211.
36. Жарких М. І. Терехтемирів / М. І. Жарких. – К., 2013. – 277 с. – [Електронний ресурс]; – Режим доступу:<http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. – Назва з екрану.
37. Програма Міжнародної науково-практичної конференції Трахтемирів: історія та сучасність. 20 вересня 2018 р. м. Черкаси. – Черкаси, 2018. – 17 с.

References:

1. Petrashenko V., Maksymov, Ye. (2000). *Trakhtemyriv. Travelling in the past*. K., 102 p. – 84 il. (in Ukr.).
2. Zharkikh M. I. (2013). *Trakhtemyriv*. K., 277; – Retrieved from: <http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. The title from the screen; The same author. *Trakhtemyriv. Encyclopaedia of the History of Ukraine: in 10 vol.* / eds.: V. A. Smolii (head) and others. : *In-t istorii Ukrainy NAN Ukainy. 10*, 138–139. (in Ukr.)
3. Zarakhovskiy, O. Ye. (2014). Cultural heritage of Cherkasy region as a tourist resource: scientometrical analysis of the publications. *Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti: Naukovi zapysky KNUKiM/ Kyivskiy natsionalnyi universytet kultury i mystetstv. 15*, 35–42. (in Ukr.)

4. Neradenko, T. M. (2008). Archeological heritage of Cherkasy region in the context of the tourism development. *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy*, 167–172. (in Ukr.)
5. Petrashenko, V. O. (2010). Reserves of Kaniv with an archeologist's eyes. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Problemy davnorusskoi ta serednovichnoi arkheolohii*, 1, 555–558. (in Ukr.)
6. Piasetskyi, P. (1645). «Chronica gestorum in Europa singularium». *Historical chronicle of Europe*. Krakiv: Pier Shevalie (1681). *Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne»* (Istoriia viiny kozakiv proty Polshchi; Samuil Tvardovskyi Viina domova (Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. – Kalisz). *History of the war between Cossacks and Poland; Zródła do dziejów polskich*, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przewdzieckiego. Wilno: 1844, 2, 159; *Annals by Ya. Yuzefovych*: it was firstly published in short translation in 1854 (it embraces the events of 1614–1700s) Yuzefovych borrowed much from the books published by V. Kokhovskiy and P. Piasetskyi. *Sbornyk letopyssei, otnosyashchyhsia k ystorry yuzhnoi y zapadnoi Rusy*. K.: 1888, forward, pp. 31–34. He mentions Trakhtemyriv in connection of establishing ordination in 1638; Samuil von Pufendorf published the book «Introduction to the history of empire and states» in 1683. *Introduction to the Euripean History*, 1723, 695, 707; *Cyaneae oder die im Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen* was published in 1678 in Augsburg; see about it: Kovalskiy N. P., Mytsyk Yu. A. «Cyaneae» is a German composition of the late 17th century and its data on the history of Slavs. *Voprosy hermanskoj ystorry y ystoryohrafyy*. Dnepropetrovsk, 1975. 3, 137–146; Rajnolda Heidensteina, sekretarza krolewskiego, *Dzieje Polski od smierci Zygmunta Augusta*. Ksiąg XII, z łacinskigo przetłomaczył Michał Gliszczynski, zyciorsem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz. Petersburg, 1857, vol. 2, p. 370; Ioakhym Belskyi (1540–1599) as well as R. Heidenstein was a secretary of the kings Stefan Batorii and Syhizmund the third. Thus he knew the state affairs of the Rech Pospolyta, like his father – Martyn Belskyi – he had an inclination to History. Ioakhym finished and published (1597). «Polish Chronicle», written by his father, having continued it (There is Russian translation: Storozhenko A. V. (1904) *Stefan Batoryi and Dnieper Cossacks*. K., 267–272; Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa: 1881, 5–6, № 160, 336–338; Niemcewicz J. U. *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*. Lwów: 1833, 6, 107–122; Niemcewicz J. U. *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*. Lipsk: 1839, 4, 276; *Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przewdzieckiego*. Wilno: 1844, 2, 159; *Volumina legum*. Spb., 1859, 4, 297–307; *Volumina legum*. Petersburg: 1860, 6, 14–26, 76–77, 146; *Volumina legum*. – SPb.: 1860, 7, 250–315, about Trakhtemyriv on p. 269; Okolski S. (1858). *Dyariusz transakcji wojennej miedzy wojskom koronnym i zaporoskim w r. 1637, tudziez Kontynuacya diariusza wojennego w roku 1638*. Kraków : avtor statii pro S. Lashcha. *Polski słownik biograficzny*, 18, 268; Samiilo Kishka's letter Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620 (1868). Kraków. 108–109, № 75; Woyciech Ossowski (1876), manu propria. *Arkhyv yuho–zapadnoi Rossyyi*. K., part 3, vol. 3, № 306, 634–636.; Jablonowski, A. (1877). *Żródła dziejowe*, 5, 131–132. *Vossoedynenye Ukrainy s Rossyyei*. Dokumenty y materyaly v trekh tomakh (1953). M., vol. 1, p. 29, № 17; *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego (1885). Warszawa. 2, 580–581; *Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu. Rok 1868. Paryż 1869*; republished in the book: Holubev, S. T. (1883). *Kievan metropolitan Piotr Mohyla and his followers*. K., 1, 495; *A geographical dictionary of the Polish kingdom and other Slavonic areas*. Warszawa, 1885, vol. 12, p. 453; Rulikowsky E. *Trechtemirów* (1892). *A geographical dictionary of the Polish kingdom and other Slavonic areas*. Warszawa, 12, 453, 455–456, 458; Jarosz W. (1903). *Legenda Batoryńska. Kwartalnik historyczny*. 4, 616; BUW, oprac. Elżbieta Budzińska (1982). Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, *Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783)* : album ze zbiorów Gabinetu Rycin, 354 p; Bobiński, W. (2000). *Województwo Kijowske w czasach Zygmunta III Wasy*. Warszawa, pp. 222, 478, 582; Bobiński, W. (2000). *Województwo Kijowske w czasach Zygmunta III Wasy*. Warszawa, 222, 478, 582; *Cossack uprising in 1638*. (2010). Zabrze, pp. 21–23–25, 43–44; *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646* (2005). oprac. A. Biedrzycka. Krakow, 411 – 414, 474–477, 500–507, 524–527, 619, 638, 697–698 and others. (in Poln.)
7. Rybakov, B. A. (1993). Birth of gods and goddesses. *Myfy drevnykh slavian*. Saratov, 146–247. (in Ukr.)
8. Tolochko, P. P. (1980). *Kyev and Kievan land in the epoch of the feudal fragmentation in XII–XIII centuries*. K., 144; The same author (1989). *Ancient Russian feudal city*. K., 61. (in Russ.)
9. *Gadiach colonel Grabianka's annals* (1992). Per. iz staroukr. K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 192 p.; *Samovydet's annals* (1971). (Dzyra Ya.I. Introduction article). K.: Naukova. dumka, 206 p.; *Zbirnyk kozatskykh litopysiv*: (2006). *Collection of the Cossacks' annals*: Hustynskiy, Samiilo Velychko, Hrabianka. Collected and translated by V. Krekoten, V. Shevchuk, R. Ivanchenko. – Kyiv: Dnipro, 974 p.
10. *Collection of Cossack annals*: Gustynskiy, Samiilo Velychko, Grabianka (2006). Collected and translated by collected and translated by V. Krekoten, V. Shevchuk, R. Ivanchenko. – Kyiv: Dnipro, 974. (in Ukr.)
11. Description of the Kyiv-Pechersk Lavra (1826). Evhenyi (Bolkhovytynov). K., appendix, № 7, p. 28; Myller, H. F. (1846) *Historical compositions about Little Russia and Littlerussians*. M., 4, 47–49; Complete collection of the laws in the Russian empire (1830). *Collection 1* (1649–1825), 2, p. 776; Complete collection of the Russian annals (1908) Vol. 2. *Hypatian Codex*. – Spb.: 2nd ed., forward, p. 13; *Hypatian list to 1147*. (1908).

Polnoe sobranie russkykh letopysei. Spb, 2-nd ed., vol. 2, p. 340; *Monuments published by the Temporary commission for analysing ancient acts*. K., 1846, 2, 46. *Monuments published by the Temporary commission for analysing ancient acts*. K., 1846, vol. 2, part 1, № 5; *The above-noted work* (1848). K., , vol. 1, part 3, pp. 359 – 360; *The above-noted work*. K., 1898, vol. 1, № 67, p. 330; *The above-noted work* (1898). K., , vol. 3, part 3, № 129, pp. 428–432; *Acts relating to the history of the southern and western Russia* (1861). SPb, vol. 3, pp. 415–416; *The above-noted work* (1863). vol. 4, pp. 218, 219–176; *The above-noted work* 1867, vol. 5, pp. 26–27, 50; № 67, p. 111, № 79, pp. 123–124; p. 131, № 91; *The above-noted work*. (1869), vol. 6, № 20, pp. 64–65; *The above-noted work*. (1872), vol. 7, pp. 331, 332; *The above-noted work*. (1875), vol. 8, p. 67; *The above-noted work* (1877) 9, 350–355; *The above-noted work* (1878), vol. 10, p. 306; p. 422; pp. 457–460; *Collection of annals relating to the history of the southern and western Russia* (1888). K. , forword, pp. 1–12, 27, 117 and others; *South Russian annals published by N. Belozerskiy* (1856). K., vol. 1, p. 51; *Collection of annals relating to the history of the southern and western Russia* (1888). K., p. 3 and others; *Sbornyk letopysei, otносиashchysia k ystorry yuzhnoi y zapadnoi Rusy*. [Collection of annals relating to the history of the southern and western Russia (1888). K., forword, 1–12; *Archive of the South-western Russia* (1863). K. part 3, vol. 1, pp. 236–237, 279–344; *Archive of the South-western Russia* (1886). K., part 7, vol. 1, pp. 98–99, 102, 105, 121, 356–411, 588–589; *Description of the documents and cases preserved in the archive of the holy ruling synode* (1907) Spb., vol. 15, pp. 185–187; Kurdiunov M. H. (1907) *Description of the acts preserved in the imperial archeographical commission*. Lessons Annals of the archeological commission. vol. 17, pp. 22, 59–60, 135–136; *Description of the documents and cases preserved in the archive of the holy ruling synode* (1909). Spb., vol. 31, pp. 591–595; *Description of the Kyivan vicegerency in 70–80s XVIII century* (1989). K., *Description of the Kyivan vicegerency in 70–80s of the XVIII century: descriptive and statistic sources* (1989). *AN Ukrainskoi RSR, Arkheohr. komis., In-t istorii* [ta in.]; [collected by H. V. Bolotov and others; eds.: P. S. Sokhan (chief editor) and others]. Kyiv: Naukova dumka, 389.; *Sources of the Little Russia, collected by D. N. Bantysh-Kamenskiy – Readings in the society of history and Russian antiquities* (1858). 1, 19–20; *Story about Zaporozhian Cossacks* (1847). *Chtenia v ymperatorskom obshchestve ystorry y drevnostei rossyiskyyh pry Moskovskom unyversytete*, 6, 5 and others; *Story about Zaporozhian Cossacks* (1852). Odessa: v horodskoi typohrafyy, 4–5 and others; Eric Lyassota from Steblev’s diary (1890). *Memuary, otносиashchysia k ystorry Yuzhnoi Rusy*. Perevod K. Melnyk (eds. V. Antonovych. K., issue 1 (XVI c.), p. 161 and others; Eric Lyassota from Steblev’s diary (2003). *Zaporozka starovyna*. Kyiv–Zaporizhzhia: NDI kozatstva Zaporizke viddillennia, 222–277; *Dnevnyk, S.* (1882). S. Osventsym’s diary. *Kyevskaia staryna*, 1, 130, 136; Bantysh-Kamenskiy D. N. (1822). *History of the Little Russia from the slavs’ settlement in this country to the destruction of hetmanship*. M., vol. 1, pp. 17–19; vol. 4, pp. 206–222, about Trakhtemyriv pp. 213–214; *History of the Little Russia from the slavs’ settlement in this country to the destruction of hetmanhood*. (1830). M., vol. 1, pp. 139–140; the same author (1842) *History of Little Russia*. M., vol. 1, pp. 123–124; *History of Ruses* (1846). M., 28–29; *History of Little Russia (Moskva, 1842–43)* by M. Markevych also found many factual materials from «History of Rusovs» (Later «H. R». – V. G.) and gave her way of Ukrainian history; *T. Shevchenko used some plots and images from «H. R.» in his works «Big cellar», «Hamaliia», «Ivan Pidkova», «Taras’s night», «Nykyta Haidai» and others, M. Gogol used it in his novel «Taras Bulba»*. «H. R.» was republished many times: Ukrainian translation by V. Davydenko(1956).; introductory article by O. Ohloblyn (1991). New-York, reprinted reedition. 1846. K., Ukrainian translation by I. Drach, forword by V. Shevchuk (1991). K., 2001; notes and indices by Ya. Dzyra and I. Dzyra. K., 2003 and others; Symonovskiy P. I. (1847) *Short description about Little Russia’s Cossack people and its war affairs*. M.: also reprinted edition: Symonovskiy P. Y. (2016) *Short description about Little Russia’s Cossack people and its war affairs*. M., Yzd-vo V. Sekachev, 192 p.; S. Velychko’s annals (1851). K., vol. 1, part 1, chapter 1; vol. 2, pp. 573–574; *S. Velychko’s annals* (1864). K., vol. 4, pp. 4, 194–195, 224, 235, 269, 271, 279–280, 284–285; *Ukrainian translation by V. Shevchuk*: Velychko, S. *Annals*. Vol. 2, chapter 27 and others; *Samovydet’s annals on the newly-opened lists* (1878). K., 214; Funduklei, I. I. (1852) *Statistical description of the Kiev province*. Spb: Typ. MVD, vol. 1, p. 477 and others; Pokhylevych, L. (1864). *Story about inhabited areas of the Kiev province*. K. : Typ. KPL, pp. 593–593 and others; Makaryi (1881). *History of Russian church*. Spb., vol. 11; Antonovych, V. B., Drahomanov, M. P. (1874). *Historical songs of the Little Russian people*. K., 1, 219; Kulish P. (1877). *Materials for the history of reunification of Rus*. M.: *Obshchestvennaia polza*, 1, 142–286; Naumenko, V. P. (1883). *Origin of the Little Russian ballad about Samuil Koshka*. *Kyevskaia staryna*, 6, 212–232; Holubev, S.T. (1883) *Kievan metropolitan Piotr Mohyla and his followers*. K.: Typ. KU, 1, 493–495; Kostomarov, N. I. (1882). I. Mazepa 2nd ed. Kostomarov, N. Y. (1885) *Istorycheskye monohrafyy y yssledovaniya*. Spb., 16, 245–246; Beliashevskiy, N. (1889). *Church near the village Monasterok in Kanev district*. *Kyevskaia starovyna*, XXIV, 210–213; Lebedyntsev, P. (1889) *On the article by N. Beliashevskii «Church near the village Monasterok in Kanev district»*. *Kyevskaia starovyna*, XXIV, 214 and others; volumes are given according to the modern edition: Hrushevskiy, M. (1995). *History of Ukraine-Rus*. K. 7, 146, 176–177, 251–252, 255,257, 281, 294, 390, 403–404, 432, 436–437, 443–444; the above-noted work, vol. 8, book 2, pp. 137–138; the above-noted work, vol. 8, book 3, pp. 124, 261–262; the above-noted work, vol. 9, pp. 394, 409, 807, 1026; *Sources to the History of Ukraine-Rus*. Lviv (1908). vol. 8, pp. 53, № 153, pp. 252–253 and others; Evarnytskyi, D. (1903). *Sources for the history of the Zaporozhean Cossacks*. Vladymyr, vol. 2, pp. 1722–1724 and others; Khvoiko, V. V. (1901). *Stone Age of the middle trans-Dnieper region*. Trudy XI AS,

- vol. 1. M., 736–812; Storozhenko, A. V. (1904). *Stefan Batoryi and Dnieper Cossacks: researches, monuments, documents and notes*. K. : Typ. H. L. Frantskevycha, 327 p. (pp. 16018, 100–131 and others); Parkhomenko, V. (1908). Outline of the history of *Preyaslav-Borispol eparchy (1693–1785) related to the whole way of life in Little Russian at that time*. – Pl., p. 16 and others; Klepatskyi, P. H. (1912). Outline on the history of Kievan land: vol. 1, Odessa: Typ. «Tekhnyk», 26. *Lithuanian period* (1912), XLIV, 599 p. and others. (in Ukr.)
11. Romanovskiy, V. (1919) *From Kyiv to Kaniv. Historical places*. K., 32 (in Ukr.).
 12. Ryznychenko, V. V. (1926). In the mountains and steepe slopes of Kanev's dislocations district. Kyev: Izd. II Vses. siezda heolohov, 102. (in Russ.)
 13. Rudynskiy, M. (1926). Findings in the neighbourhood of Trakhtemyriv. *Korotke zvidomlennia VUAK za 1925 r.* – K., 100–102. (in Russ.)
 14. Passek, T. S. (1949). Ros archeological expedition. *AP URSR, I*, 209–222. (in Ukr.)
 15. Kovpanenko, H. T. (1965–1966). Excavations of Trakhtemyriv's site of ancient settlement. *AYU 1965–1966, I*, 103–106; the same author (1969). Excavations of Trakhtemyriv's site of ancient settlement. *AYU, K.*, 2, 108–111; the same author (1971). New Excavations of Trakhtemyriv's site of ancient settlement. *Arkheolohycheskye yssledovanyia na Ukrainy 1968–1971*. K., 3, 138–140; the same author (1972). Trakhtemyriv's site of ancient settlement in Kaniv region. *Materialy XIII konferentsii Instytutu arkheolohii AN URSR*. K., 187–189. (in Ukr.)
 16. Karher, M. K. (1950). Ruins of Zarubean monastery and the annalistic town Zarub. *SA, 13*, 33–62. (in Ukr.)
 17. Mezentseva, H. H. (1965). *Settlement of Polians in Kaniv*. K.: Vyd-vo KDU, 123 p. (in Ukr.)
 18. Braichevskiy, M. Yu., Kravchenko, N. M. (1960). Report on exploration on the territory of Kanev water storage reservoir in 1960. *NA IA NANU*, f. 1960/2v.; Kuchera, M. P. (1962). Report on archeological exploration in the zone of water storage reservoir in Kanev hydroelectric power station in 1960. *NA IA NANU*, f. 1962/13. (in Ukr.)
 19. Petrenko, V. H. (1967). Right bank area of the Middle Trans-Dnieper region in V–III centuries B. C. *SAY. M.*, 1–4, 15–38. (in Ukr.)
 20. Shmahlii, M. M. (1970). Three-field system settlement near the village Hryhorivka on the Dnieper. *Arkheolohiia*. [W. c.], 24, 119–122. (in Ukr.)
 21. Dovzhenok, V. Y., Prykhodniuk, O. M. (1971). Report on the work of Kaniv Slavonic-Rus expedition. *NA IA NANU*, f. 1971/14. (in Ukr.)
 22. Prykhodniuk, O. M. (1980). Sites of ancient settlements Khalepie and Hryhorivka on the Middle Dnieper. *Arkheolohiia*, 33, 87–96. (in Ukr.)
 23. Hopak, V. D. (1982). Ironware of the VIII–X centuries from the site of ancient settlement Monastyriok on the Middle Dnieper. *Arkheolohiia*, 39, 100–106; the same author (1988). Ironware of the VIII–X centuries from the site of ancient settlement Monastyriok on the Middle Dnieper. *Slavianskye pamiatnyky u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. K.; the same author (1997, 1998, 2000). *Ancient history of Ukraine (in three volumes)*. K., vol. 1; K., vol. 2; K., vol. 3. (in Ukr.)
 24. Vinohrodska, L. I., Petrashenko, V. O. (1993) New researches of the ancient Rus settlement near the village Hryhorivka on the Dnieper. *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st. Chernihiv, pp. 49–59; Vynohrodskaia L. Y. (1993–1994). Report on the guarding works of the late medieval detachment of Kane expedition on the territory of Trakhtemyriv reserve in 1993–1994. *NA IA NANU*; Burdo, N. B., Videnko, M. Yu. (1997). Excavations of the three field system settlement Ihnatenkov's mountain near the village Hryhorivka on the Dnieper. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 roku*. K., 23–26; Videnko, M. Yu. (1997) Excavations of the three field system settlement in the area Khatyshche near the village Hryhorivka in Kaniv district. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 roku*. K., 26–29. (in Ukr.)
 25. Maksymov, E. V. (1972). *Middle past-Dnieper region on the boundary of our era*. K., 184 (in Russ.)
 26. Maksymov, E. V. (1982). *Zarubean culture on the territory of the Ukrainian Soviet Socialistic Republic*. K., 184 (in Russ.)
 27. Maksymov, E. V., Petrashenko, V. A. (1988). Slavonic monuments in the village Monastyriok on the middle Dnieper. K., 147 p. (in Russ.)
 28. Maksymov, E. V., Petrashenko, V. A. (1981). Ezcavations of the settlement Monastyriok. *Arkheolohycheskye otkrytyia 1980 hoda*. M., 276–277; Maksymov, Ye. V., Maksymov, S. Ye. (1989) The annalistic town Zarub according to the data of archeology, history and linguistics. *Arkheolohiia*, 1, 114–119; Maksymov, Ye. V., Tsyndrovska, L. O. (1995). Zarubean ancient burial ground in the village Hryhorivka on the Dnieper. *Arkheolohiia*, 3, 108–115; Maksymov, Ye. V. (2003). *Trakhtemyriv's Zarubean monastery. Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*. K.: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy, 5, 212–222; Maksymov, Ye. V., Ryhin, O. S. (2003). Trakhtemyriv's Zarubean monastery. *PTsP*, 5, 212–224. (in Ukr.)
 29. Petrashenko, V. A. (1985). The site of ancient settlement Monastyriok of the VIII–X centuries in the light of new researches. *Proceedings of the Zemly Yuzhnoi Rusy v IX–XI V vv.* (Ukraine, Kyiv, April 14–15, 1985), K., 71–84; The same author (1989). On the localisation of the annalistic Peresichyn. *Proceedings of the Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naseleattia Ukrainskoi PCP*. Tezy dopovidei XX resp. Konferentsii (Ukraine, Kyiv, Sptember 15–16, 1989), K., 175–176; The same author (1997). Settlements of the Kaniv Trans-Dnieper region. *Pivdenoruske selo IX–XIII st.* K., 114–144; The same author (1998). Guarded natural territories of the Kaniv region with an archeologist's eyes. *Zapovidna sprava v Ukraini*, vol. 4, issue 2, pp. 69–72; The same author

- (1998). Kaniv microregion and the problem of inhabitation the Trans-Dnieper area in ancient Rus times. *Istoriia Rusi-Ukrainy. Istoryko-arkheolohichniy zbirnyk*. – K., 208–216. (in Ukr.)
30. Petrashenko, V. O., Radzyvil, A. Ya., Kudelia, Yu. A. (1997). The programme of the scientific exploration of Trakhtemyriv reserve monuments of archeology and geology. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*. K., 1, 99–105. (in Ukr.)
31. Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. (1999). *Banks of the Kaniv water storage reservoir (a catalogue of the archeological monuments)*. K., 329; Petrashenko, V., Vynohrodska, L. I., Koziuba, V. K. (2001). Works of the Trakhtemyriv expedition in 2000. *AVU 1999–2000*, K., 189–193; The same author (2000). Social and historic characteristics of the fortified settlements of the VIII–Xth centuries (on the basis of the materials from the site of ancient settlement Monastyrok). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kamianets–Podilskyi, pp. 228–237; The same author (2001). Middle Past–Dnieper area at the verge of foundation the Kyiv–Rus state. *Etnohenez ta rannia istoriia slovia: novi naukovy kontseptsii na zlami tysiacholit*. Lviv, pp. 181–187; The same author Koreniuk, Yu. O. (2003). New data from the temple excavations of Zarubean monastery on the middle Dnieper. *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. K., 122–126 (coauthor); The same author Koziuba, V. K. (2005). Exploration of the Kaniv expedition in 2004. *ADU 2003–2004 rr.* – Zaporizhzhia, 249–251; The same author (2005). An ancient Rus village according to the materials of the settlements in the village Hryhorovka. *NANU*. K., 264; The same author (2005). Historical landscape of Buchak–Trakhtemyriv territory of the Kaniv Past–Dnieper region. *Ekolohichniy visnyk*, 3, 2–6, 99–111; Guarding archeological explorations of the Kaniv expedition in the reserve «Trakhtemyriv». (2005). *Vidlunnia vikiv*. K., 1, 31–32; The same author, Tsyndrovska L. O. (2005). The works of the Kaniv expedition in 2005. *ADU 2004–2005*. K.; Zaporizhzhia, 302–307. The same author Vynohrodskaia, L. Y. (2009). Zarubean monastery and its neighbourhood in the light of new exploration. *Trudy Hosudarstvennoho Ermytazha*. SPb., 46, 101–109.
32. Petrashenko, V. A. (2005). An ancient Rus village according to the materials of the settlements in the village Hryhorovka. *NANU, Yn-t arkheol.* K., 264 (in Russ.)
33. *Tale of Bygone Years according to the Hypatian list*. (1871). Sankt-Peterburh: Arkheohrafycheskaia komysyssia, 699; *Annals of Rus* (1989). K.: Dnipro, XVI, 591. (in Russ.)
34. Description of the Kievan vicegerency in 1781. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80-kh rokiv XVIII st.*; Descriptive and statistic sources of the Historical Academy of Sciences in Ukrainian Soviet Socialistic Republic (1989). collected by H. V. Bolotov and others; eds.: N. S. Sokhan (chief editor) and others. K.: Naukova dumka, 101–102; Historical and geographical description of the Kievan vicegerency in 1878. *The above-noted work*, 207, 305; A shortened special description of the Kievan vicegerency in 1787. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80-kh rr. 18 st.* K. : Naukova dumka, 1989, p. 305; H. L. de Boplan (1990). Description of Ukraine. Translation from French by Ya. I. Kravets, Z. P. Borysiuk. K., 36, 144–145; Krypiakievych I. P. (1990) Bohdan Khmelnytskyi. Lviv: Svit, 304; Serhiienko, H. Ia. (1990). Comments. Yavornytskyi D. I. *Istoriia zaporozkykh kozakiv*. K.: Naukova dumka, 2, 497; Savtyskyi, S. (1991). A ballad on the war between Cossacks and Poles. *Velychko S. Litopys*. K.: Dnipro, vol. 1, appendices; Hrushevskyi, M. (1991). Outline of the history of the Kyiv's land from the Yaroslav's death to the end of the XIV century. *Reprint vydannia 1891 r.* K.: Naukova dumka, 541; Mytsyk, Yu. A. (1991). Uprising of the Ukrainian slaves–rowers on the Turkish galleys in the 17th century. *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. K.: Naukova dumka, 105–111; *Annals of the haidamak colonel Hryhoriy Hrabianka* (1992). K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 192; Doroshenko, D. (1992). *Outline of the history of Ukraine in 2 volumes*. Kyiv: Hlobus, vol. 1: To the middle of the XVII c., 228 p.; Polonska-Vasylenko N. (1995) History of Ukraine: in 2 volumes, vol. 1. *To the middle of the XVII c.* 3rd ed. K.: Lybid, 672 p.; Sichynskyi, V. Iu. (1991). Foreigners about Ukraine. Lviv: Svit, 92 p.; Shevalie, P. (1993). *History of the war between Cossacks and Poland*. K. : Tomiris, 24; Yakovenko, N. M. (1993). Ukrainian nobility. K., 281; Rihelman, O. I. (1994). Annalistic story about Little Russia and its people and Cossacks. K.: Lybid, 62–63; Holobutskyi, V. O. (1994). Zaporozhean Cossacks. K. : Vyshcha shkola, 149.; Lepiavko, S. A. (1995). Trakhtemyriv and Stefan Batoriia's Cossack reform. *Ukrainska kozatska derzhava: vytyky ta shliakhy istorychnoho rozvytku Materialy Piatykh Vseukrainskykh chytan*. K.-Cherkasy, 200–203; The same author (1995). *Cossacks' wars at the end of the XVI c. in Ukraine*. Chernihiv: Siverianska dumka, 47; Register of the Zaporozhean army in 1649 (1995). K.: Naukova dumka, 122–122 and others; Velychko, S. (1991). *Annals*. K.: Dnipro, vol. 1, part 1, chapter 17; Lastovskiy V. (1997). Trakhtemyriv and Kaniv monasteries in the 18th c. *Pamiat stolit*, № 6, 145–148; Bohdan Khmelnytskyi's decrees. K.: 1998, 253, № 10; *Bohdan Khmelnytskyi's decrees. 1648–1657*. K.: Alternatyvy, 1998, 251.; Krykun M. H. (1992). *Administrative and territory arrangement of the right-bank Ukraine in the 15–18th centuries*. K., 173–174; The same author (1999). Zaporozhean army's instruction for the ambassadors to Warsaw Sejm in 1666 and king Yan Kazymyr's answer to it. *Ukraina moderna*, № 2–3, 42–243; Smolii, V. A., Stepankov V. S. (1999). Ukrainian national revolution of the 17th c. K.: Alternatyvy, Series «Ukraine through the ages», vol. 7, 352 p. (p. 40); Albom, T. H. (2000). T. H. Shevchenko's album of 1845. K.: Naukova dumka, 40; Shcherbak, V. O. (2000). *Ukrainian Cossacks: formation of the social state (2nd half of the 15th – the middle of the 17th centuries)*. K.: KMAkademiia, 70; The same author (2007). Ukrainian Cossacks. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: vol. 4: Ka–Kom. K.: V-vo Naukova dumka, 408; Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. (1999). Banks of the Kaniv water storage reservoir (a catalogue of the archeological monuments). K., 329; Petrashenko, V. O., Maksymov Ye. V. (2001). Trakhtemyriv. Travelling in

- the past K., 102; Petrashenko, V. O., Vynohrodska, L. I., Koziuba, V. K. (2001). Works of the Trakhtemyriv expedition in 2000. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999 – 2000 rr.* K., 89–193; Ukrainiske kozatstvo: Ukrainian Cossacks: a small encyclopaedia (2002). K.: Heneza; Zaporizhzhia: Premier, 485; Decrees of the Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovskyi to Ivan Samoilovych (1657–1687) (2004).. Kyiv–Lviv, 436, № 405; Tolochko, O. P. (2005). Zarub // *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : in 10 vol. / eds V. A. Smolii (head) and others; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: Naukova dumka, 2005, vol. 3 : E – Y, p. 279; *Ivan Mazepa's decrees (1687–1709)*. (2006). Part 2. K., 800 (№ 247, pp. 284–287, p. 591. – № 497, p. 710); Hetman Ivan Mazepa's age in documents (2007). K., № 294, 247, № 286, 263; Shevchuk, V. (2007). *The Cossack state in the system of the social and political thought*. K. : Hramota, book 1, 586–597, 663–666; Franko, I. Ia. (2008). Additional volumes to the collection of works in 50 volumes. K.: Naukova dumka, vol. 53, pp. 122; Mytsyk, Yu. (2009) Kaniv and Cherkasy headmanship in the description of the poorly known lustration of the 1631–1633s. *Kraieznavstvo*, № 3–4, 43–53 (p. 46); Sas, P.M. (2010). Renewal of the orthodox church eparchy of Kyiv metropolity (1620). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 4, 15–39; *Atlas of Ukraine's History* (2012). K.: DNVP Kartohrafiia, 50; *Charts and plans in Lidiya Ponomarenko's sourcelearning lessons (with a description of cartography sources from the manuscript institute in the V. I. Vernadskyi National library of Ukraine and data appendix of charts and plans from the history of Ukraine in Russian archive and manuscript collections)* (2012). K.: Akadempriodyka, , 242, 419; Zharkikh, M. I. (2013). Trakhtemyriv. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : in 10 vol. K. : Naukova dumka, vol. 10 : T–Ya, 138–139. (in Ukr.)
35. Kryvosheia, V. (1998). Family trees of the Cossacks from the Trakhtemyriv sotnia. *Siverianskyi litopys*, № 5, 64–66; Abroskin, P., Kryvosheia, V., Stasenکو, O. (2004). *Cossack Kyiv region: people and their fates*. K.: Stylos, 57–60; Kryvosheia, V. (2005). Ukrainian Cossack chairmen. Part 1. Registry of the hetman administration governor. 2-nd ed., added and corrected. K.: Stylos, 149–150; Zaruba, V. M. (2007). Trakhtemyriv [Terekhtemyriv] sotnia (1648–1782). *Administratyvno–terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648 – 1782 rr.* Dnipropetrovsk, 210–211. (in Ukr.)
36. Zharkikh, M. I. (2013). Terekhtemyriv. K., 277 p.; retrieved from: <http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. – Nazva z ekranu (accessed 18 October 2018) (in Ukr.)
37. The Programme of the International scientific and research conference «Trakhtemyriv: history and present days». 20 september 2018] – Cherkasy, 2018, 17 p. (accessed 21 September 2018). (in Ukr.)

GOTSULIAK V. V.,

LOCALISATION OF TRAKHTEMYRIV IN THE AREAL OF CHERKASY REGION MONUMENTS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

Historiography of the mentioned issue has not been studied yet in such dimension. However its sources come back to the medieval, new, pre-revolutionary, soviet and contemporary historiography that proves researchers' interest, though uneven, within their historical consciousness in the history of Trakhtemyriv land as something legendary and real. Unfortunately at the end of the 1920–s and up to the end of the 1980-s under the specific conditions of the soviet monomethodology when a mutation of the history memory happened this problem was not paid the necessary attention, though archeological works could have given an impulse for the historians' further scientific researches. After obtaining the independence of Ukraine in 1991 this tendency continued but under the new conditions connected with the methodological reorientation and showing history from the position of national and state direction. Due to the following it is necessary just to primarily, axiomatically find out about the study state of this issue and what attention is paid to it by the modern Ukrainian researchers. We also try to describe the prospects for the deep investigation of this theme already in the modern historical, source–studying and historiographical contexts.

The purpose of the article is to explore the studying process of the offered theme in the Ukrainian and foreign history sciences on the basis of the documentary sources and rich literature according to the defined historiographic periodization.

Historiographic researches of the problem showed that the complete destruction of the architectural buildings, namely castles, temples, palaces, monasteries and fortresses, was caused by the difficult situation in which the Middle Over-Dnieper region was in different periods of population's living (Tatar-Mongol yoke, boarder territories in the Lithuanian period, Polish ruling and destroying the boarder fortresses and villages by the Russian government, a part of the territory submersion in 1970-s). The same happened to Trakhtemyriv peninsula. The prosperity of Trakhtemyriv (more precise Terechtymyrov) took place at the end of the XVI century. Its decline started at the end of the XVII century, though it was well remembered in the XIX century, which is evident from the texts by Taras Shevchenko. The next blow was made to Trakhtemyriv already in the soviet time and during the interval when its

master was the notorious I. Bokai. He built a whole castle for the nobility to have a rest after hunting, now it is ruined. Later Trakhtemyriv remained a poorly populated small village. However even after that something was preserved on the mountains praised by Shevchenko. We made the following periodization for the historical development of Trakhtemyriv: the first ancient period (represented by the archeological monuments); the second period «The prince age, history of the Kievan Rus, Galicia-Volyn and Lithuanian-Rus states (XI-xVI centuries)»; the third period «Cossack-Hetman age (XVII – the middle of the XVIII century)»; the fourth period (the second half of the XVIII century – the beginning of the XIX century); the fifth period (the middle of the XIX century); the sixth period (the end of the XIX century – the beginning of the XX century); the seventh period (20s – the beginning of the 30s in the XX century); the eighth period (the middle of the 1930s – the second half of the 1980s); the ninth period (in the late 1980s and early 1990s – up to nowadays). Studying the historiography of the issue according to the defined period showed that the history of Trakhtemyriv lands is closely connected with the available historical monuments and literature which is fixed on the history of Ukraine almost in all its periods. Analysis of the vast sources and literature proved a considerable though uneven interest to the the history of Trakhtemyriv among archeologists, historians, regional ethnographers and foreign, first of all Polish researchers. Modern Ukrainian scientists prepared separate articles as well as some monographies, namely M. I. Zharkyykh, which deserve much attention. Historiography of the issue showed that it is necessary to continue the research of the Trakhtemyriv lands during all historical periods already under the new conditions and pay attention to their soviet and modern periods.

Analyzing the historical and cultural heritage of Cherkasy region we showed the peculiar meaning of Trakhtemyriv and its land for the Ukrainian state due to important events of the Ukrainian history which have happened here. The historical and cultural reserve «Trakhtemyriv» was created here in 1994. The area of the reserve is 590 hectares. The archeological cultural layer of the Trakhtemyriv reserve which was formed due to the settling at this territory during 3–4 thousand years is an especially valuable object of the national heritage of the Ukraine's people and it is an inseparable part of the all-European inheritance. The scientific research of the history especially the cultural layer of the reserve plays an important role in exploring the historical past which will contribute to the people's spiritual enrichment and its patriotic upbringing. The archeological cultural layer contains not only findings from the mid-bronze age (three-field system and other cultures) up the late Middle Ages but also ruins of the buildings, houses and ancient burial grounds which characterize the material and spiritual culture of the peoples who have lived her. According to the world practice we refer some evicted settlements to the category of the archeological objects which have the status of the historical settlements mentioned in the historical sources of the XI–XVIII centuries. They are: Buchak, Zarubyntsi, Trakhtemyriv and Monastyriok. All cemeteries are to be registered, conserved and preserved irrespective of their foundation time. There are 81 archeological, 9 historical and 9 natural monuments on its territory. Among them are the following: a site of the Mousterian culture (120–130 thousand years ago), Trakhtemyriv Scythian site of ancient settlement, temple ruins of annalistic Trakhtemyriv monastery, multi-layer settlement on the mountain Horodky, Cossack cemetery in the village Trakhtemyriv, nature monuments: Kaniv's dislocations, reserved area, Rozhyna Krynytsia. The development of the historical thought with its understanding the history of the Trakhtemyriv land happened at the beginning of the XI century starting from Nestor-the annalist, due to the annalists of the Lithuanian-Polish age, the Cossack annalists (Grabianka, S. Velychko, Samovydet's and others) up to the author of «The History of Rus», D. Bantysh-Kamenskyi, by means of preserving the national state tradition in the works by M. Maksymovych, M. Kostomarov, T. Shevchenko, M. Hrushevskyi, A. Strozhenko, D. Yavornytskyi, D. Doroshenko, N. Polonska-Vasylenko, B. Rybakov, P. Tolochko, a number of archeologists, especially V. Khvoiko, E. Maksymov, V. Petrashenko and others and modern researchers. However, the biggest contribution into the studying the history of Trakhtemyriv has been made by the modern scientist M. Zharkyykh who has cleared its history from the inventions and noncreditable information.

Key words: Trakhtemyriv, the land of Trakhtemyriv, Zarubean monastery, Trakhtemyriv site of ancient settlement, annalistic messages, reserve territory, publications of the researchers, historical thought, direction of the historiography, the legend of Trakhtemyriv, credibility of information, ancient, medieval, new, pre-revolutionary, soviet and modern historiography.

Надійшла до редакції 21.11.2018
Затверджена до друку 27.11.2018